

Csorba László

Eötvös és a döblingi Széchenyi

A szeptemberi fordulat

A fenti kifejezés napjaink történettudományában bevett megjelölése annak a változássorozatnak, amely az 1848-as esztendő kilencedik hónapjában a magyarországi politikai-katonai viszonyokban végbement. Arra utal, hogy kitisztult a korábbi időszakban még komoly félreértésekkel teli politikai helyzet. Miután a bécsi udvarban az a főhercegi-politikusi-katonatiszti csoport (korabeli nevén: *kamarilla*) került előtérbe, amely vissza akarta vonni a Magyarországgal a tavaszi forradalmi hullám idején megkötött alkotmányos kompromisszumot, nemcsak az első felelős magyar kormány kényszerült lemondásra, de Batthyány Lajosnak semmilyen más miniszteri kombináció megalkotására tett erőfeszítéseit sem fogadták el a császárvárosban. Ugyanakkor kiszélesedett a magyar államhatalom elleni szerb felkelés a Délvidéken, Josip Jelačić altábornagy, horvát bán pedig szeptember 11-én, a légrádi hídon át megindította csapatait Budapest felé, hogy megdöntse a törvényes magyar kormányt. Bár azt állította, a császár és király nevében közeledik, ám erre vonatkozó hadparancsot nem tudott felmutatni, így a lojalitásában meg-megingó magyar tisztikar kitartott, még ha egyelőre a védseregnek hátrálnia is kellett a túlerő elől. Az ellenállást azonban megalapozta az országgyűlés döntése, amelynek alapján Batthyány ügyvezető miniszterelnök elindította az állami pénzjegyek kibocsátását, intézkedett az újoncozásról, s arról, hogy a kiállítani rendelt 42 ezer újoncból a császári-királyi ezredek feltöltése helyett kizárólag új honvéd zászlóaljokat szervezzenek.

A dunántúli magyar hadvezetés végül szeptember 29-én elállta a horvát hadsereg útját Pákozdnál, és visszaverte rohamait, mire a meglepett bán fegyverszünetet kért, és Bécs felé vonult vissza. Egy nappal korábban érkezett Pestre Lamberg Ferenc altábornagy, akit e bonyolult helyzetben az összes magyarországi haderő főparancsnokává neveztek ki. Batthyány azt hitte, Jelačićot jön megállítani, ám Pesten az a hír terjedt el, hogy a magyar ellenállást akarja erővel felszámolni. A földühödött kedélyek sajnálatos tragédiához vezettek: Lamberget a tömeg a hajóhídon fölismerte és meglincselte. Ez a hír is közrejátszott abban, hogy a kamarilla végül a nyílt ellenforradalmi fellépés útjára lépett: október 2-án

lemondatták Batthyányt, 3-án pedig rendeletileg feloszlatták az országgyűlést, törvénytelennek nyilvánítva (közjogilag tévesen) a magyar ellenállást, és Jelačić altábornagyot nevezték ki az ország teljhatalmú urává. Az ellenforradalmi „időszámítás” tehát ezen a napon kezdődött, ekkortól tekintették a „magyarokat” lázadóknak, és majd a megtorlás is az október 3. utáni tevékenységekre terjedt ki. Magyarországon azonban nem következett be sem felbomlás, sem anarchia, sem diktatúra, hanem az országgyűlés válaszként az uralkodói rendeleteket nyilvánította törvénytelennek (közjogilag helyesen), majd október 8-án a korábban alakult parlamenti bizottságot, az Országos Honvédelmi Bizottmányt bízta meg a végrehajtó hatalom gyakorlásával, élén az elnökké választott Kossuth Lajossal.¹

Ez a kifejezés – „szeptemberi fordulat” – ugyanakkor arra is alkalmas, hogy a korszak két kiemelkedő szereplője, Eötvös József és Széchenyi István ekkori helyzetét jellemezzük vele.

A Széchenyi-irodalomban majdhogynem általánosnak tekinthető az a nézet, hogy a politikai szemhatár erőteljes elborulása – főképpen a márciusi–áprilisi vívmányok visszavételére fölszólító, augusztus végi királyi leirat és az ellenforradalom immár bizonyosra vehető katonai támadása – játszott közvetlen szerepet Széchenyinek a szeptember elején bekövetkező lelki összeomlásában. Az orvostudomány mai álláspontja szerint azonban nem önmagában a heves hatásokkal bombázó külső élményvilág, az érzelmi-gondolati-politikai motívumok okozták a tragédiát. Ha így lett volna, akkor alighanem másokkal is előfordul hasonló baj e súlyosan konfliktusos nyárutón. Inkább közvetlen fizikai hatásuk – az egyre zaklatottabb életmód, a hiányos táplálkozás, a súlyos alvászavar, majd krónikus álmatlanság, a család elküldése miatt az érzelmi ellensúlyok és a fizikai felügyelet elvesztése stb. – eredményezte a gróf szervezetének gyorsuló tönkremenetelét, ami azután találkozott az alkati indulatingadozásokkal, a bipoláris hangulatzavar kórképére erősen emlékeztető szélsőséges érzelmi reakciókkal, egyre erősebb szorongással, és mindezt fölerősítve végül súlyos hallucinációktól kísért izgalmi állapotba hozta-hajszolta szervezetét. Amennyire megítélhető, a pszichotikus tünetcsoport váratlanul tört elő viselkedésében; új köros tudattartalmak nem jelentkeztek, csupán a régiek erősödtek fel gondolatvilágában (például az a makacs, ám teljesen alaptalan önvád, hogy ő okozta sógornője, a tüdőbajban elhunyt Caroline Mead halálát stb.). Úgy látta, augusztus 21-én őrá mutat a képviselőházban az ellenséget kereső radikális Madarász László;

¹ Minderre lásd Gergely András (szerk.): *Magyarország története a 19. században*. Budapest, Osiris Kiadó, 2003. 253–255.

29-én pedig órá fogja a kipróbálandó puskát a kormányülésen Kossuth Lajos. A hídláncokon járkált át Pestről Budára s vissza – nem csupán a menekülés útját gyakorlandó, hanem hogy oldjon valamennyit a mind elviselhetetlenebbnek érzett feszültségeken.²

Szeptember 4-én már a minisztertanács ülésén is föltűnt Széchenyi rendkívül rossz állapota, így kollégái „szabadságolták”, amíg meg nem gyógyul. Orvosa, Almási Balogh Pál eredetileg a család után indult vele Nagycenkre, de a gróf Vörösvárnál kiugrott a hintóból, s a földeken át rohant vissza Pest felé, majd Esztergomnál előbb pisztollyal, később a Dunába vetve magát kísérelt meg öngyilkosságot – vagyis a depressziós baj olyan mélypontra jutott, ahol már az őrjöngésig fokozódik (orvosi műszóval: ún. agitált depresszió), és így nem maradhat ápolói felügyelet nélkül. Győrben erről győződött meg a kétségbeesetten elébük siető felesége, Crescence grófnő is, majd a közös választás a jó hírű döblingi elme- és ideggyógyászati szanatóriumra esett. „Megérkezésekor a grófnak keze-lába meg volt kötve – olvasható Gustav Görgen igazgató-főorvos későbbi visszaemlékezésében –, s úgy kiabált és tombolt, hogy az ágyhoz kellett szíjazni. Erről a rosszhiszemű tudósítók által sokszorosan letagadott körülményről még ma is hitelesen tanúskodhatik jelenlegi portásom, Georg Reschenauer – annak idején az intézet kertésze –, akit azon az első éjszakán a tomboló páciens veszedelmesen megrúgott.”³

A szóbeszéd természetesen hamar megpróbálta kikezdeni Széchenyi félreérthető helyzetét, így a *Pesti Hírlap*ban barátja, Wesselényi Miklós sietett védelmére, erélyes szavakkal elítélve, hogy „a csapás feletti bű és az annyi hálát érdemlő férfi iránti meleg részvét helyett gúnyos és goromba szavakkal támadják meg őt, gyanúsítás, hazugság s rágalom fegyverét használva”.⁴ A vádaskodók rendreutasítását és erkölcsi elítélését kiegészítette orvosának, Almási Balogh Pálnak – a miniszterelnök, Batthyány Lajos utasítására közzétett – szakszerű

² A betegség kialakulási folyamatára lásd Csorba László: *Széchenyi Döblingben*. Budapest, Kossuth Kiadó, 2016. 8–11.

³ Csorba (2016): i. m. 8–11. Vö. Oplatka András: *Széchenyi István*. Budapest, Osiris Kiadó, 2010. 399–402; Friedreich István: *Gróf Széchenyi István élete*. II. kötet, 1840–1860. Budapest, Szent-István-Társulat, 1915. 231–235. Dr. Goergennek a bécsi rendőrhatalósághoz benyújtott védekezését lásd Fenyő Ervin (szerk.): „Diszharmonia és vakság.” *Széchenyi István utolsó napjainak dokumentumai*. Budapest, Helikon, 1988. 272.

⁴ Wesselényi Miklós: Gróf Széchenyi Istvánról. *Pesti Hírlap*, 1848. szeptember 12. 855.

jelentése Széchenyi utolsó pesti napjairól és döblingi útjáról, korrekt orvosi elemzésével végképp elvágva a rosszindulatú pletyka útját.⁵

Válaszúthoz érkezett 1848 szeptemberében Eötvös József is. A Batthyány-kormány lemondása után már nem volt vallás- és közoktatásügyi miniszter, de a mezőkövesdi kerület képviselőjeként továbbra is részt vett az országgyűlés munkájában. Szeptember 25-én az úrbéri törvény tárgyalásának halasztását indítványozta – nem sejthette, hogy ez volt utolsó felszólalása, és legközelebb csak jó tizenhárom esztendő múlva, 1861-ben nyílik módja hasonló parlamenti beszédet tartani.⁶ Három nap múlva azután legsötétebb félelmeivel szembesítette a Lambergen végrehajtott véres népítélet, amellyel – meg volt róla győződve – átszakadt minden alkotmányos rend és korlát. Éppen az erdélyi szabadelvű arisztokráciával, Pálffy János gróffal ebédelt, amikor a lincseléses gyilkosság híre körbeszárgulotta a várost.

„Amint a Dorottya-utcából be akartunk fordulni a Redout felé – írja Pálffy –, egy csapat városi ember jó velünk szemközt, s megismerve minket, megállott, s egyik azt mondja:

– Megölték Lambertet! [*sic!*]

Erre Eötvös karomba öltötte karját, s megindult velem a színháztér felé. De alig mentünk néhány lépést, s megállott. Nagyon fel volt indulva.

– Barátom – szólt hozzám –, én menyek.

– Hová mész?

– Én menyek ki az országból.

– Hogy mennél s mikor akarsz menni?

– Töstént. Meglásd, hogy itt borzasztó dolgok fognak történni, hogy ezek a vadállatok megízelve a vért, minden mérsékelt embert megölnék, aki itt marad, megölik legelőbb Batthyányit, aztán Deákot és úgy a többi. Jer te is velem, mert te nem sokáig leszel biztonságban.”⁷

Pálffy végül maradt, Eötvös pedig másnap, szeptember 29-én barátjával és sógorával, a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi minisztérium korábbi államtitkárával, Trefort Ágostonnal Bécsbe utazott. A Frankfurt Városához címzett fogadóban csatlakoztak családjukhoz (a hölgyek és a gyermekek már a nyáron

⁵ Balogh Pál: Gr. Széchenyi István. *Pesti Hírlap*, 1848. szeptember 22. 892; vö. Friedreich (1915): i. m. 235–236; Csorba László: *Széchenyi István*. Budapest, M-Érték Kiadó, 2009. 290–292.

⁶ Urbán Aladár: Br. Eötvös József. In Pálmány Béla (szerk.): *Az 1848–1849 évi első népképviselői országgyűlés történeti almanachja*. Budapest, Magyar Országgyűlés, 2002. 232–234.

⁷ Pálffy János: *Magyarországi és erdélyi urak – Pálffy János emlékezései*. S. a. r. Szabó T. Attila. Kolozsvár, Erdélyi Szépművés Céh, 1939. 141–142.

kiköltöztek Bécsbe), és itt beszéltek utoljára a helyzetet szintén egyre borúlátóbban megítélő Batthyány Lajossal. Pár napra rá, október 6-án azután kirobant a második bécsi forradalom, és az osztrák kormány hadügyminiszterét, Theodor Franz Baillet von Latour gróf tábornakszernagyot – aki összejátszott a Bécshez közeledő horvát csapatok vezérével, Jelačić tábornokkal – a tömegtüntetés során szintén meglincselték. Ez adta az utolsó lökést Eötvöséknek: hajóra szálltak Passau felé, majd – immár bajor területen – bérkocsival haladtak tovább Münchenig, ahol Júlia nővére, Karl Vieregg gróf felesége várta a menekülőket.⁸

Eötvös „szeptemberi fordulatáról”, menekülési döntéséről sokban találó magyarázatot adott barátja, Csengery Antal a kor népszerű lexikona, az *Ujabb kori ismeretek tára* 1851-ben megjelenő 3. kötete Eötvös-címszavában:

„Eötvös a reform embere volt egész életén által. Most azonban kezdé átlátni, hogy a működés ezen mezeje lehetetlen, minden fáradozása hasztalan. A forradalom és ellenforradalom szenvedélyes harcrai közt az ő szerepe lejárt. »Ily viszonyok közt – írta ő maga – tökéletesen hasztalannak éreztem magamat. Engem az ég forradalmi embernek nem teremtett. Bármilyen nagy célt lássak magam előtt, az egyesek szenvedéseiről megfélemezni nem tudok s meggyőződéseim szerint az anyagi erő, melyre minden forradalom támaszkodik, nem azon út, melyen az emberi nem előrehaladhat.« – Nem vala tehát más szerepe, mint minden forradalmi lépés ellen felszólalni, a mi valószínűleg hasztalan leendett, vagy oly törekvést mozdított volna elő, melytől nem kevésbé volt idegen. Oly szerep után pedig, mint az övé volt, lehetetlen volt többé az ország kebelében, mozgalmas idők alatt, visszavonulnia. S így nem volt egyéb választása, mint egyidőre külföldre menni.”⁹

Persze nem mindenki fogadta ilyen megértéssel a volt miniszter visszahúzódási döntését. Jellemzőnek tarthatjuk a forradalom és a szabadságharc eseményeit népies/ponyvás stílusú verses krónikában megéneklő Sárosi Gyula csipkelődő, ám azért nem elfogultan rosszindulatú véleményét:

„Jobb sorsot érdemel szegény Ötvös Jóska!
Héj! keserű neked most Svájcban a sóska!
De bízzál istenben, írj rólunk szép regét –
Kik végig harcolnak a csaták öregét!”¹⁰

⁸ Sőtér István: *Eötvös József*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967. 235; Ferenczi Zoltán: *Báró Eötvös József 1813–1871*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1903. 169.

⁹ [Csengery Antal]: Eötvös. In *Ujabb kori ismeretek tára. Tudományok és politikai 's társas élet encyclopédiája*. III. kötet. Pest, Heckenast Gusztáv, 1851. 70–71.

¹⁰ Sárosi Gyula: *Ponyvára került arany trombita. Az örök igazság parancsolatjára mondva csinálta Sárosi Gyula*. Közzéteszi Bisztray Gyula. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1951. 119. – Az eredeti

Nem kétséges, hogy Eötvöst bántotta az a vád, hogy gyávának tarthatják, így érthető a törekvése, hogy valamilyen kiemelkedő teljesítménnyel igazolja-ellensúlyozza müncheni tartózkodását. Így lett a tudományos munka számára egyszerre indok, önigazolás, terápia, jóvátétel.¹¹ A Bajor Nemzeti Könyvtár szorgalmas olvasójaként – ahogy Ferenczi Zoltán írja – „Treforttal, ki családjával együtt szintén ott volt, egyszerre 40 kötetet is kivettek [...]”.¹² Több tudományos terv is formálódott ezekben a hónapokban, ám 1849 májusában a becsület arra készítette, hogy megszakítsa a munkát, és Bécsbe utazzék: Batthyány Lajos mellett tanúskodott az ellene folyó per vizsgálati szakaszában. Esküvel vallotta, hogy a kormányfő mindvégig az áprilisi törvényeket védelmezte, és sem szóval, sem tettel nem törekedett sem a dinasztia megdöntésére, sem Magyarországnak az örökös tartományoktól való elszakítására. Bár vallomása homlokegyenest szembement az addigra már kiagyalt koncepcióval, és így nem változtathatott a miniszterelnök végzetén, azzal a nyugodt lelkiismerettel utazhatott vissza Bajorországba, hogy megcselekedte mindazt, amit hazafiként és barátként megtehetett az ártatlan jóbarát és politikustárs védelmében.¹³ Nem tudhatta persze, ahogy senki sem számított rá – és ha netán tudja is, vajon mit tehet? –, hogy a kicsinyes és gonosz bosszú a bírósági komédia végén gyalázatos politikai gyilkossággal oltja ki az első felelős magyar miniszterelnök életét.¹⁴

„A’ röpirat mindeddig a’ legjelesebb, melyly a’ birodalom ujjaalakítása körül megjelent”

A tudományos munka mellett Eötvöst természetesen élénken foglalkoztatta, hogy a szélesebb német nyelvterület sajtójában miként szerepelnek a magyarországi események. Mivel ezek megítélése szorosan összefüggött azzal, amiként a publicisták ekkoriban az osztrák birodalom és Magyarország közjogi viszonyát

kiadás 1849 májusában jelent meg. Eötvösék tartózkodási helyének eltévesztése a korabeli pletyka tévedése, lásd Gángó Gábor: *Eötvös József az emigrációban*. Budapest, Csokonai Kiadó, 1999. 42–43.

¹¹ Eötvös külföldre távozásának komplex kérdéskörét részletesen tárgyalja Gángó Gábor az előző jegyzetben említett könyvében, lásd Gángó (1999): i. m. 24–55.

¹² Ferenczi (1903): i. m. 171.

¹³ Urbán Aladár: *Gróf Batthyány Lajos miniszterelnöksége, fogsága és halála*. Budapest, Argumentum, 2007. 456–457.

¹⁴ Az embertelen döntés lehetséges okait számba veszi Urbán (2007): i. m. 482–484.

felfogták és bemutatták, ezért úgy vélte, a korszak és a térség egyik legjelentősebb sajtóorgánumban, az augsburgi *Allgemeine Zeitung*ban meg kell védelmeznie a *Pragmatica Sanctio* magyar értelmezését (tisztá perszonálunió) annak „hivatalos” osztrák interpretációjával (Magyarország is kvázi örökös tartomány) szemben. Ám a hagyatékában fennmaradt kéziratot és a *Die Rechtsfrage* (A jogi kérdés) címen 1848. december 7-én megjelent cikket¹⁵ összevetve azonnal látható, hogy a Béccsel jó viszonyt ápoló szerkesztőség sajnos kihúzott minden olyan utalást, amely az akkori osztrák kormányzatot akár csak a leghalványabban is bírálni merete volna. Ám a cikk így is határozott kiállás volt azzal az 1848. augusztusi osztrák államirattal szemben, amely vitatta Magyarország jogát a pénzügyi és hadügyi önállóságra.¹⁶

Eötvös 1850 őszén küldött újabb cikket¹⁷ az „ágostai Általános Újságnak”, immár a terjedni kezdő úgynevezett jogeljátszási elmélettel¹⁸ szemben sorakoztatva fel történeti érveit. Van dicső múlt, vannak álmok – és van a konkrét realitás, ami sajnálatosan, de immár eltávolodik az 1848-as viszonyoktól –, és ezt bizony tekintetbe kell venni, ha a problémákra megnyugtató megoldást szeretnénk találni. Mit lehet tenni?

„[T]udatosan akarni nem akarhatnak többet, mint az egyik azt, hogy a birodalom egysége a lehetőségekhez képest mihamarabb meg legyen alapozva, a másik pedig nem mást, mint hogy nemzetisége, amennyire ez az adott körülmények között lehetséges, biztosíttassék [...]”.¹⁹ A birodalom egysége a külföld irányában szükségszerű, az egyöntetűség a belső

¹⁵ Magyar fordítását közli Gángó Gábor: Eötvös József írásai az *Augsburgi Allgemeine Zeitung*ban. *Századok*, 128. (1994b), 3–4. 746–761.

¹⁶ A cikk keletkezéstörténetét és mondanivalóját részletesen elemzi Gángó (1999): i. m. 71–83.

¹⁷ A cikk eredeti megjelenése: Ungarn und seine Bestimmung, *Augsburger Allgemeine Zeitung*, 1850. október 16; magyar fordítását közli Gángó (1994b): i. m. 763–766.

¹⁸ Ennek (nem számítva a 17. századi előzményeket) korai változatai már 1848 őszén jelentkeztek a Magyarországgal szembeni katonai fellépés hátterében, lásd Sashegyi Oszkár: Magyarország beolvasztása az ausztriai császárságba: iratok az olmtüzi alkotmány előtörténetéhez. *Levéltári Közlemények*, 39. (1968), 1. 63–71; majd 1849 júniusában újrafogalmazta Felix Schwarzenberg miniszterelnök Ferenc Józsefhez intézett felterjesztésében, vele indokolva a Magyarországnak mint „újonnan meghódított országnak” ideiglenes katonai és polgári igazgatására vonatkozó javaslatait, lásd Andics Erzsébet (szerk.): *A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848-49-ben. III. Iratok. 1849 március – 1850 április*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1965. 277–283.

¹⁹ Ez a kétpólusú megfogalmazás logikailag és stílusán is erősen emlékeztet Deák Ferenc nevezetes *Hűsvéti cikkének* majdani legfontosabb fordulatára: „Egyik cél tehát a birodalom szilárd fennállása, melyet nem kívánunk semmi más tekinteteknek alárendelni. Másik cél pedig fenntartása Magyarország alkotmányos fennállásának, jogainak, törvényeinek, melyeket a sanctio pragmatica is

elrendezéskor mindenekfelett kívánatos, és hiába akarjuk mindkettőt egyforma energiával, ha másfelől a nemzetiség iránti lelkesedésből kifolyólag elfelejtik [ti. a magyarok], hogy Európa jelen viszonyai közt saját fennállásuk is az osztrák birodalom lététől és erejétől függ. Attól a pillanattól fogva, mikor mind az osztrák kormány, mind Magyarország törekvéseit arra korlátozza, amit mindkettejük valódi érdeke követel, tekinthetők majd e nehézséget elhárítótnak.”²⁰

Fontos körülmény tehát, hogy bár Eötvös a magyar nemzetiség politikai-jogi védelméért emel szót, ám azt elfogadja, hogy ezt nem Magyarország önrendelkezésének 1848-ban kivívott, jelentős mértékben önálló állami/közjogi eszközeivel, de még csak nem is a rendi örökségből származó törvényes magyar különállás (lásd 1791. évi X. törvénycikk Magyarország és a hozzákapcsolt részek függetlenségéről²¹) alapján kell/lehet biztosítani, hanem immár csakis az újjárendezett alkotmányos összbirodalom jogi környezetében.²²

A politikai publicisztika mellett Eötvös intenzíven folytatta a tudományos igényű anyaggyűjtést a tervezett „nagy mű” elkészítéséhez. Az intellektuális tájékozódásában régóta ott rejlő belátás a dolgok lényege és története közötti összefüggésről arra készítette, hogy történeti jellegű írások révén is megvizsgálja a fölismert összefüggések „működését” az emberi kultúra korábbi korszakaiban. Az emigrációban ezért foglalkoztatta egy Mohács-regény tervezete (végül csak egy vers született meg ezzel a címmel), és ezért készített – valószínűleg párhuzamosan – két historikus kéziratot is *A francia forradalom története és*

ünnepelesen biztosít, s melyekből többet elvenni, mint amit a birodalom szilárd fennállhatásának biztosítása mulhatatlanul megkíván, sem jogos nem volna, sem célszerű”, lásd Pajkossy Gábor (szerk.): *Magyarország története a 19. században*. Budapest, Osiris Kiadó, 2003. 441; ez utóbbi keletkezéstörténetére lásd Csorba László: Újabb adatok a kiegyezés előkészítésének történetéhez. Augusz Antal és Danielik János – közvetítők a király és a haza bölcse között. In Csorba László (szerk.): *Haza, nemzet, felekezet. Tanulmányok a polgári átalakulás politikai, társadalmi és felekezeti viszonyainak köréből*. Budapest, Line Design, 2020. 180–182.

²⁰ Gángó (1994b): i. m. 766.

²¹ Az 1791. évi X. törvénycikk a korabeli magyar közjogi felfogás szerint az ország valódi önrendelkezését biztosította, kimondva, hogy „Magyarország, a hozzá kapcsolt részekkel együtt, szabad és kormányzatának egész törvényes módját illetőleg [...] független, azaz semmi más országnak vagy résznek alá nem vetett, hanem saját állami léttel és alkotmánynyal bíró, s ennél fogva [...] tulajdon törvényei és szokásai szerint, nem pedig más tartományok módjára igazgatandó és kormányozandó ország”, lásd Márkus Dezső (szerk.): *Magyar Törvénytár. 1740–1835. évi törvénycikkek*. Budapest, Franklin-Társulat, 1901. 159.

²² A cikket alaposan elemzi Gángó (1999): i. m. 86–93.

Az 1848iki forradalom története címmel.²³ Sőt, ebből az időszakból valók későbbi nagy munkája, *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra* egyes részleteinek korai töredékei is. Végül azonban mindezt félbehagyta, alighanem azért, mert közben egész történelemfelfogása lényegileg megváltozott. Egyik korai politikai-filozófiai szintézistervének kéziratában új gondolat jelentkezik: „Nem a birodalom népei közül *néhánynak az érzéseiben*, hanem *valamennyinek az eszméiben* kell felismernünk nagy nehézségeink forrását.”²⁴ A szemléleti változás lényege eszerint az, hogy a tényrekonstrukciót föl kell hogy váltsa az eszmék változásának követése, mert immár úgy látta, a történelem lényegi folyamatait egyedül a fejekben uralkodó eszmék bemutatásával lehet hitelesen ábrázolni.

Ez a felismerés ugyanakkor összefonódott egy konkrét témakör közelebbi boncolgatásával, amivel a báró választ kísérelt adni az akkori idők legégetőbb, legaktuálisabb problémájára: „Mindama nagy kérdések között, melyek megoldása a jelent foglalkoztatja, nincs egy sem, mely a jövőre nézve fontosabb volna, mint az, hogy az osztrák birodalom miként alkottassék újjá az utóbbi idők megrázkódtatásai után.”²⁵ Őt is magával ragadta a perspektíva, hogy megtalálni vélte azt az irányt, ahonnan a probléma teljes egészében fölfejtethető: „úgy tűnik, hogy az állam, amelyben Európa három legnagyobb nemzetisége, a szláv, német és román találkozik, és ahol közéjük egy negyedik (a magyar) ékelődik, amelyik Ázsia sztyeppéiről jövő utolsó vándorként oly sok éven át nem vesztette el nemzetiségét, arra rendeltetett, hogy a *nemzeti ellentétek kiegyenlítését* (kiemelés – Cs. L.), amely után a hit és a civilizáció közössége oly régóta hiába törekszik, előremozdítsa.”²⁶

Eötvös tehát fölismerte a nemzetiségi probléma kulcsfontosságú jelentőségét, ám nem magyar nemzeti/hazafi szempontból, hanem összbirodalmi patriotaként elemezte történetét, természetét, jelenét és jövőjét *Über die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Oesterreich* (Ausztria nemzetiségeinek egyenjogúsításáról) címmel 1850-ben közreadott röpiratában.²⁷ Miként e korszakának monográ-fusa, Gángó Gábor a röpirat hatástörténetének vizsgálata során megállapította, az elemző jó tíz évvel megelőzte korát: munkáját sokan úgy értékelték, mint

²³ Elemzésüket lásd Gángó (1999): i. m. 101–120.

²⁴ Gángó Gábor: Eötvös József első politikai-filozófiai szintézisterve. *Századok*, 128. (1994a), 1. 163; vö. a gondolat jelentőségének hangsúlyozását: Gángó (1999): i. m. 131.

²⁵ Gángó (1994a): i. m. 160.

²⁶ Gángó (1994a): i. m. 161.

²⁷ Pesten adta ki Hartleben Konrád Adolf, ekkor még névtelenül, majd egy évre rá Bécsben is megjelent, itt már a szerző nevének feltüntetésével, lásd Ferenczi (1903): i. m. 174.

a nemzetiségi kérdés első átfogó, komplex elemzését, továbbá az osztrák birodalom újjászervezésére vonatkozó, fontos javaslatot, méghozzá olyat, amely a föderatív gondolat egyik első reprezentáns képviselőjének tekinthető.²⁸ Ehhez hozzátehetjük, hogy a modern nacionalizmus kutatás olyannyira egyetért ezzel az értékeléssel, hogy a könyv 2017-ben újra megjelent a *Forgotten Books* kiadó *Classic Reprint* sorozatában.²⁹

Eötvös a francia forradalom közelebbi elemzése során elsőként vette észre a nemzeti érzés egyik legfontosabb pszichológiai sajátosságát: azt, hogy a nyelvi összetartozás élménye előbb-utóbb fölülírja a többi identitásokat, vagyis modern kategóriákkal: a nyelvi nacionalizmus dinamikája a nemzeteszmé „etnicizálódásának” irányába halad. A francia forradalom ugyan célul tűzte ki az általános testvériséget, de ennek megteremtésére nem volt képes, Csak arra – de arra igen –, hogy ennek kvázi öntudatát egy nemzeten belül kialakítsa. Ez a proaktív morális program eszközöket kíván a csoport önépítő és önvédelmi törekvései számára, és ennek útja a francia példán szemléltethető: a nemzetté átalakuló francia nép birtokába veszi a köztársasági gondolat (és a republikánus politikai nyelv) jegyében az állami szuverenitást, az állam hatalmi eszközeit, és azokat a nemzet céljaira fordítja („uralmi vágy”). Vagyis Eötvös tömör summázatában: „Minden nemzeti törekvés alapja felsőbbségének érzete, célja az uralkodás.”³⁰

E történelmi folyamat egyes következményei azután átalakítják a nemzetről való korábbi gondolkodást. Ha az állami szuverenitást csak egy nemzetiség birtokolhatja, akkor teljes jogú állampolgár csak az adott nemzetiség tagja lehet – vagyis külső, kirekesztő korlátot állít az egyén identitásválasztási szabadsága elé, továbbá megkérdőjelezi a nemzetek és nemzetiségek egymással való egyenlőségének feltételezését. Vagyis megint csak modern kategóriákra lefordítva: a kizárólag nyelvi meghatározottságú nemzetiség kizárja a többes identitást, így a meghódított állami szuverenitást sem lehet más nemzetiségekkel megosztani. Emiatt pedig a többnemzetiségű államalakulatok elvileg felbomlásra vannak ítélve.³¹

Eötvös tehát éppen azt tagadná, amit röpirata címében emleget: a nemzeti-ségi *Gleichberechtigung*ot, vagyis izgalmas korabeli szavával: a nemzetiségek

²⁸ Gángó (1999): i. m. 142–143.

²⁹ Lásd online: www.amazon.com/Gleichberechtigung-Nationalit%C3%A4ten-Oesterreich-Classical-Reprint/dp/0266699073

³⁰ Eötvös József: Ausztria népeinek egyenjogúságáról. In Eötvös József: *Reform és hazafiság. Publicisztikai írások*. II. kötet. S. a. r. Fenyő István. Budapest, Magyar Helikon, 1978b. 481.

³¹ Eötvös (1978b): i. m. 483–494.

„hasonfeljogosítását”? Pedig ez a századközép olyannyira „uralkodó eszméje” volt, hogy – amiként Deák Ágnes találóan megállapította – „1848 novemberétől, Felix Schwarzenberg herceg kormányának színrelépésétől [. . .] egészen az 1849. március 4-én aláírt oktrojált alkotmány felfüggesztéséig, 1851. augusztus 20-ig a *Gleichberechtigung* elve a hivatalos birodalmi kormányzat legitimációs elveinek egyikéként szerepelt, s szinte elhagyhatatlan részét képezte a politikusok közhelyszótárának”.³² Nem, semmiképp sem tagadja ezt, mert szerinte van megoldás az elvi dilemmára: az, ha a nemzet által meghódítandó államhatalom maga úgy épül fel (!), hogy a központi irányítás hatalmi centralizációja eleve közigazgatási decentralizációval párosul, ahol azután (az önkormányzatokban) a különböző nemzeti identitások teret találnak szuverenitásiigényük megélésére. Konkrétan: egyfelől az összbirodalmi Reichstag mint valódi népképviselői parlament és a központi kormányzat, másfelől pedig a tartományi országgyűlések és a nekik felelős külön beligazgatás rendszere egyensúlyt képeznek az állam működésében.³³

Bár kezdetben voltak komoly cenzurális nehézségek,³⁴ a röpiratot a birodalmi nyilvánosság jól fogadta. Csengery – fentebb fejezetcímnek választott – szavaival: „A’ röpirat mindeddig a’ legjelesebb, melyly a’ birodalom ujjaalakítása körül megjelent. Nagy figyelmet ébresztett az egész birodalomban. Tisztelettel emlékezett róla a’ birodalmi főváros napi sajtója.”³⁵ A mérvadó magyar politikusok és a hazai közvélemény – már ha lehet erről beszélni az önkényuralmi sajtóviszonyok közepette – azonban elhatárolódott tőle, mert számukra elfogadhatatlan volt az összbirodalmi patrióta szempont. Nem engedtek a 48-ból, vagyis abból, hogy a modern polgári államszerkezet ne csak birodalmi szinten, hanem az április törvényekben egyszer már megalkotott módon, tehát a maga nyolc évszázados saját kereteit, politikai-igazgatási önrendelkezését őrző magyar államéleti hagyomány megújulásaként valósuljon meg ismét az országban – és így nem fogadták el az ezen kívüli politikai útkeresést.³⁶

³² Deák Ágnes: „*Nemzeti egyenjogúsítás*” 1849–1860. Budapest, Osiris Kiadó, 2000. 8.

³³ Eötvös (1978b): i. m. 522–548.

³⁴ Ferenczi (1903): i. m. 174.

³⁵ Csengery (1851): i. m. 71.

³⁶ Az Eötvössel kapcsolatos bírálatokra lásd Berzeviczy Albert: *Az absolutismus kora Magyarországon 1849–1865*. I. kötet. Budapest, Franklin-Társulat, 1922. 209–210.

Szabadság, egyenlőség – és nemzetiség

Eötvös és családja 1850 decemberében tért haza Magyarországra,³⁷ és a szerző valóban magával hozott egy nagy államelméleti – és ennek háttérében nem kevésbé aktuálpolitikai igénnyel megfogalmazott³⁸ – kéziratot, pontosabban annak első kötetét. A szerző azonban hamarosan meglepődve tapasztalhatta, hogy a közeg, amelynek írását szánta, alig egy esztendőn belül drámaian megváltozott. Az *Uralkodó eszmék* szellemi születésekor még Franciaország alkotmányos köztársaságként működött, a Habsburg Birodalomban pedig még elvileg érvényben volt az olmützi alkotmány (csak épp a statárium miatt nem alkalmazták). 1851 decemberében azonban bekövetkezett a bonapartista államcsíny Párizsban (Louis Bonaparte elnöki mandátumának törvénytelen, erőszakos meghosszabbítása), Bécsben pedig majdnem napra ugyanekkor döntöttek az olmützi alkotmány eltörléséről, vagyis a korlátlan önkényuralmi rendszer életbe léptetéséről. Gángó Gábor állapította meg, hogy Eötvös – mivel munkáját nem csupán teoretikus értelmezésnek, hanem gyakorlati-politikai vezérfonalnak is szánta („konkretizmus”) – az új helyzetben arra kényszerült, hogy egy új, második kötetet is írjon (immár a „forradalom utáni” helyzetből átszorulva az „alkotmányosság utáni” helyzetbe), több lényeges ponton átfogalmazva a szabadság, egyenlőség, nemzetiség kapcsolatrendszerét tárgyaló, korábbi tudományos, politikaelméleti és politikai koncepcióját.³⁹

Természetesen itt nincs rá mód, de nincs is rá szükség, hogy akár csak vázlatosan is bemutassuk Eötvös átfogó igényű, egyszerre két – politikai és tudományos – tervet is megvalósítani igyekvő alkotását. Már csak azért sem, mert írásunk célja Eötvös és Széchenyi politikai tájékozódásának, pozícióinak összehasonlítása az 1850-es években, márpedig a gróf ebben az időszakban sem méreteiben, sem céljai komplexitásában nem hozott létre a báróéhoz fogható méretű és igényű szellemi-tudományos teljesítményt. Elég tehát annyit fölvázolnunk

³⁷ Ferenczi (1903): i. m. 179.

³⁸ Erre külön fölhívja a figyelmet Szabad György: Eötvös József a politika útjain [1971]. In Szabad György: *Polgári átalakulás és nemzeti önrendelkezés. Válogatás Szabad György írásaiból*. Vál., előszó Csorba László – Hermann Róbert. Szerk. Bárány Zsófia. Budapest, Line Design, 2019. 133.

³⁹ „A filológiai megközelítésmód [...] tanulmányai alapján láthatóvá vált, hogy az 1849 és 1853 között történt lejegyzés során a szerző érzékenyen és feltétel nélkül hozzáigazította álláspontját a politikai eseményekhez”, lásd Gángó Gábor: *Eötvös József uralkodó eszméi. Kontextus és kritika*. Budapest, Argumentum Kiadó, 2006. 10; a két kötet nagypolitikai környezetének különbségére ugyanebben a kötetben lásd 26–27.

A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra gondolatvilágából, ami párhuzamba állítható Széchenyi majdani szellemi-politikai orientálódásával az évtized második felében. Az első kötet kezdete nem más, mint a francia forradalom híres hármasszövegének hatásos és szellemes átfogalmazása: „Európában, Oroszország és Anglia kivételével, hol a polgári szabadság utáni törekvés még kezdetét sem vette, vagy már régen kielégített, mindenütt három eszmével találkozunk, mely, lelkesedéssel felkarolva, irányt ad a nyilvános életnek. Ezen eszmék: a szabadság, az egyenlőség, a nemzetiség eszméi.”⁴⁰ A nemzetiség fogalmának lényege elsősorban érzelem – szögezi le Eötvös –, amelynek két fontos oka van: az egyik „a nyelvek különfélesége”, másik „a történeti jog”, az erre való hivatkozás.⁴¹ Majd kifejti gondolatmenetét, amely lényegében azonos azzal, amit a *Gleichberechtigung* lapjain olvashatunk: a két mű ugyanis párhuzamosan készült, így nemcsak gondolatviláguk, de számos részletük is szó szerint megegyezik. Ám mivel az első kötetben kifejtett koncepció fogadtatása negatív volt, a második kötetben Eötvös megpróbálta korrigálni korábbi, inkább pesszimisztikus végkövetkeztetéseit.

Miközben nem adta fel a nemzetiségi elköteleződés konfliktusokat generáló belső dinamikájáról vallott meggyőződését, most újonnan visszatekintve a „népek tavaszára”, meglepően optimista következtetéseket vont le annak eseményeiből.

„Az 1848. évi nemzetiségi harcok eredménye azon meggyőződés, hogy a béke kezességét a jövőre nézve csak minden nép egyenjogúságában kell keresnünk, s ez elv egy időre alkalmul szolgálhat ugyan az állások tetteles egyenlősége miatti harcra – amint az egyéni egyenjogúság elvénél tapasztaljuk –, a végeredménynek azonban szükségképp annak kell lenni, hogy minden nemzetiség törekszik fölemelkedni, s a humanitás érzése diadalt ül a népek között, és csak akkor fog az összes emberiség óriás léptekkel haladni előre, ha minden nép minden erejével a legfőbb célra törekszik, ha minden nemzetiség szüntűgy becsülni tanulja mások jogait, amint az egyes már most sem meri másoknak bizonyos jogait megtagadni.”⁴²

A keresztény testvériségről kifejtett gondolatai is segítik megemlíteni a tollat és a perspektívát, amikor a kisebbségi probléma egyes aspektusaival találkozik:

⁴⁰ Eötvös József: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra*. I. kötet. Pest, Ráth Mór, 1870. 49.

⁴¹ Eötvös (1870): i. m. I. 89–90.

⁴² Eötvös (1870): i. m. II. 710–711.

„Ugyanazon nép államilag különválasztott részeiben minél inkább fölébred a közös nemzetiség öntudata, minél inkább egy törzs ágainak érzik magukat, mely egy töről sarjadva, ha egy állam határain túl is terjeszkedik koronájával, minden virágát és gyümölcsét csak az egésznek díszére hozza: annál inkább közeledniök kell az államoknak is egymáshoz; s minél inkább testvérekül tekintik valamely állam lakói a szomszéd állam népessége egy részét: annál inkább kell a békés együttélés szükségét érezni, és azon szükségét, hogy összeütközések esetén a vitát fegyver nélkül igazítsák el.”⁴³

Végül valamiképp az örök béke lelkesült utópiájának gondolatát is össze tudja kötni a nemzetiség eszméjének sajátos megszeliődésével:

„A nemzetiség elve melletti harc, azon értelemben, amint vették, sokkal többre került minden népnek, hogysem attól kellene tartanunk, miszerint újra kezdik; s mihelyt a nemzetiség, olyan harcra való ösztönzés helyett, amelyben végleges győzelmet nem remélhetni, azzá lesz, aminek – minden néppel közös lévén – mindenütt be kell folynia a haladás iránya meghatározására: azonnal mindenki be fogja látni ama jótékony befolyást is, melyet ez elv az államok szervezésére, az egyes államokban fönnálló jogviszonyok és az általános béke megszilárdítására, amint megmutattam, szükségképp gyakorol.”⁴⁴

E biztató távlatokat elsősorban nyilván a birodalom újjászervezésével bajlódó kortárs politikusoknak vázolta fel – miközben századvégi sajnálatos kudarcukat (ha valóban őszintén hitt bennük, ami azért legalábbis kérdéses) már nem élte/érte meg.

Bár az *Uralkodó eszmék* széles körű európai visszhangjára vonatkozó állítás inkább csak mítosz,⁴⁵ a szerző személyes levelezésében fönnmaradt pár fontos reflexió. Ezek közül bizonyára különösen örülhetett a világhírű francia liberális teoretikus, Alexis de Tocqueville szavainak: „a valódi és törvényes szabadság szeretete, az ember egyéni méltóságának tisztelete, s amaz óhajtás, hogy meg-
tarthassuk a keresztyén polgárisodásnak apáinktól ránk szállott örökségét, e kérdésekre nézve szívem mélyében rokonszenvet érzek ön iránt, s önnel egyazon politikai valláshoz tartozom.”⁴⁶

Ám alighanem bosszankodással értette magára Kemény Zsigmond egyik nevezetes korabeli röpiratának kiszólását: „Csak nem kell hiú állami elméletekhez, miket a bornírozott tudomány, mely könyvein túl nem lát, önteltségében

⁴³ Eötvös (1870): i. m. II. 714–715.

⁴⁴ Eötvös (1870): i. m. II. 718.

⁴⁵ Lásd ennek kapcsán főképp Concha Győző szerepére Gángó (2006): i. m. 13.

⁴⁶ Idézi Trefort Ágoston: *Emlékbeszédek és tanulmányok*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1881. 59.

fércele össze, s az élet argumentumai ellen makacssággal véd [...], kötni a haza szent érdekeit.”⁴⁷

De a modern patrióta értékvilág szempontjából máig érvényes Mocsáry Lajos pár évvel későbbi figyelmeztetése (ez elsősorban az első kötetre vonatkozik): „Eötvös József tagadván a tiszta és őszinte nemzetiségi érzelmeket, oda jut, hogy tagadni kénytelen a hazafiúság érzelmét is, – miután a kettőt más formában azonosnak mondja”,⁴⁸ vagyis „lehangolja azon buzgalmat, melyet érzünk nemzetiségünk mellett; azon okoskodások pedig, melyeket körülötte és ellene felhoz, igen képesek arra, hogy skepsist költsenek fel bennünk a nemzetiség tárgyában”.⁴⁹

Az 1850-es évek első felében tehát Eötvös szellemi ereje teljében alkotott, és komoly figyelmet keltett munkáival – még ha tartalmilag és formailag nem is mindig volt megelégedve visszhanggal. Baráti körében és szellemi horizontján azonban számontartotta és nem felejtette el a döblingi szanatórium lakóját. „Széchenyi régi állapotában van, s szívem megindul, ha reá gondolok” – írta 1852 februárjában barátjának, Szalay Lászlónak Velencéről.⁵⁰

Visszatérés

A „legnagyobb magyarról” kortársai mindig tudták, hogy bonyolult érzelmi élete van, hogy sajátos „kettős” lelki alkata folytán a felhangoltság és a lehangoltság állandóan hullámozott érzelmi állapotaiban. Kevesen vitatják, hogy 1848 nyarának végére nagyon komoly baja alakult ki, és ezért indokolt volt szanatóriumba szállíttatása. Ám amikor állapota az 1850-es évek közepére „föltisztult”, mi több, az évtized végére magas színvonalú értelmiségi tevékenységre lett képes, az erről író biográfusok véleménye újra megoszlik. Beteg volt-e, vagy beteg maradt-e Széchenyi ebben a korszakában is, vagy nem, gyógyítási színhely vagy csupán politikai búvóhely volt-e számára Döbling? A dilemma többek között azért maradhatott eldöntetlen, mert ekkoriban még hiányzott a sok évtizedes

⁴⁷ Kemény Zsigmond: *Még egy szó a forradalom után* [1851]. In Kemény Zsigmond: *Változatok a történelemre*. Utószó, jegyz. Tóth Gyula. Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1982. 558.

⁴⁸ Mocsáry Lajos: *Nemzetiség*. Pest, Ráth Mór, 1858. 100.

⁴⁹ Mocsáry (1858): i. m. 76.

⁵⁰ Eötvös József – Szalay Lászlónak, Velence, 1852. február 22. In Eötvös József: *Levelek*. S. a. r. Oltványi Ambrus. Budapest, Magyar Helikon, 1976. 232. – Eötvösék a családi vagyon tönkremenetele (1841) után kisebb birtokot béreltek Velencén; itt halt meg az előző esztendőben az édesapja, Ignác báró volt alkancellár és főpohárnokmester (1786–1851).

megfigyelés és tapasztalat arról, milyen hosszú ideig tarthat a rohamban jelentkező mániás depressziós jellegű/alkatú pszichés betegeknél a mélypontok közötti normális, föltisztulási időszak.⁵¹

Ha áttekintjük Grünwald Béla történész, valamint Salgó Jakab, Schaffer Károly és Környey István ideg- és elmeorvosok tanulmányait, jól érzékelhető a koncepciók formálódása. Környey úgy összegezi elődei előremutató megállapításait, miszerint ugyan hatottak a grófra a környezet politikai és magánéleti eseményei, de a döntő elem idegrendszere alkati labilitásának reaktív megnyilvánulása volt. Diagnózisként a *thymopathia* (mai kifejezéssel: *personopathia*) elnevezést ajánlotta, mert ő is – többekhez hasonlóan – az érzelmi és hangulati elemek kóros ingadozásában vélte fölfedezni Széchenyinek azokat az alkati pszichopátiás vonásait, amelyek őt sokszor kiszámíthatatlan magatartásra hajlamosították. Bizonynal a Széchenyre vonatkozó pszichopatológiai irodalom egyik legfontosabb megállapítására jutott, amikor hangsúlyozta:

„[K]óros psychés sajátosságai Széchenyi hatalmas értelmi képességét nem korlátozták. Psychopathiás vonásai a psychének azon az oldalán voltak, amelyet a psychológia elég határozatlanul a temperamentum fogalmába illeszt. De ami a jellem mint érték szempontjából a legfontosabb, a psychopathiás vonások által az ethikai érzelmek köre nem szenvedett. A kóros érzelmi háttér nem gátolta – és helytelen irányba sem terelte – Széchenyi aktivitását és törekvéseit a tökéletesbülésre.”⁵²

E megfigyelés azért is nagyon fontos, mert megmagyarázza sokak jó szándékú hitét, sőt – a gróf föltisztulási, tünetmentes periódusában – vélt tapasztalatát, miszerint a gróf 1857-re úgymond tényleg meggyógyult. E tévedést olyan tekintély erősíti, mint Deák Ferenc, aki Marienbadba menet, 1857 júliusában járt Döblingben, és úgy látta: „[a] mi lelki állapotját illeti, abban, úgy látom, semmi nyoma a betegségnek. Eszejárása épen olyan, mint előbb volt; előadása épen olyan érdekes.”⁵³ Ezt azonban csak azok hihették, akik nem vele éltek, hanem csupán meglátogatták a szanatóriumban. Jelen ismereteink szerint ugyanis az egyszer már rohamban jelentkező, cikloid vonásokat mutató pszichózis kóros alapja többé nem múlik el. Izgalmi szakasza ugyan általában minimális maradványtünettel

⁵¹ Széchenyi betegségének problematikáját részletesen áttekinti Csorba (2016): i. m. 14–23.

⁵² Környey István: Széchenyi István lelki alkata és elmebetegsége. *Orvostörténeti Közlemények*, 102–104. (1983), 2–4. 41.

⁵³ Deák Ferenc – Tarányi-Oszipterhuber Józsefnek, Marienbad, 1857. július 21. In Kónyi Manó (kiad.): *Deák Ferenc beszédei*. II. kötet. Budapest, Franklin-Társulat, 1903. 182.

gyógyul egy időre, és az ilyen beteg a vele ritkábban érintkező külső szemlélő számára tökéletesen normálisnak látszik. A következő betegségfázis, vagyis az újabb roham fellépése azonban mindenféle „lelki megterhelés” nélkül is bizonyosra vehető (a mai modern gyógyszeres kezelés sem tudja elhárítani, csupán ritkítani és szimptómaiban enyhíteni a betegségzajlásokat). Miközben tehát Széchenyi pszichózisa visszafordíthatatlan élettörténeti kisiklást jelentett, a heveny zajlásokat követő tiszta periódusban, bár beszűkült élettérben, de nemcsak teljesen normális szellemi életet folytathatott (információszerzés, kommunikáció, önálló véleményformálás stb.), hanem zsenialitása révén képes lehetett a kivételes színvonalú alkotómunkára is.⁵⁴ Nem a politikai gondolkodása volt „zavaros”, „bolond” – hanem a viselkedésében, hangulati világában, indulatai hullámlásában maradtak meg továbbra is bizonyos kóros elemek.⁵⁵ Napjaink pszichiátriája ezt a kórképet a modern bipoláris diagnózis segítségével értelmezi újra. Rihmer Zoltán, Gonda Xénia és Rihmer Annamária úgy látják:

„Gróf Széchenyi István (1791–1860), akinek kreatív személyisége és életpályája mindenki előtt ismert, minden valószínűség szerint mániás depressziós betegségben szenvedett, hiszen az életével kapcsolatban fennmaradt dokumentumokban, illetve a saját maga által vezetett részletes naplójában mind enyhébb mániás, mind enyhébb vagy súlyosabb depressziós fázisokkal kapcsolatban találunk egyértelmű leírásokat.”⁵⁶

Az 1850-es évek első felében elsősorban a játékszenvedély – ostábla, malom, főként pedig a sakk – segítette Széchenyit, hogy megkapaszkodjon a szellem napvilágának innenső oldalán. 1856 táján azután, a letisztulás jeleként a sakkmánia mellett lassan újra fölébredt benne az érdeklődés a külső környezet, a világ s az emberek iránt. A Bécsbe költöző Crescence örömmel tapasztalta, hogy – a korábbi

⁵⁴ Philipp Goldberg doktor vonatkozó, részletes feljegyzéseit közli Fenyő (1988): i. m. 261–270. Állapotának mérlegelésében joggal játszik központi szerepet az a tény, hogy még legvilágosabb szellemi pillanataiban sem volt hajlandó elhagyni az intézetet, lásd Kosáry Domokos: *Széchenyi Döblingben*. Budapest, Magvető Kiadó, 1976. 121–122; ugyanez Sashegyi Oszkár szellemes megfogalmazásában: „Döblingre ítélte saját magát”, lásd Gergely András – Spira György – Sashegyi Oszkár: *Széchenyiről röviden*. In Széchenyi István: *Válogatott művei III. Önismeret*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1991. 1290.

⁵⁵ A pszichésen beteg történelmi cselekvő szándékainak historikusi mérlegeléséhez lásd Lackó Mihály alapvető tanulmányát: Lackó Mihály: *Széchenyi elájul. Pszichotörténeti tanulmányok*. Budapest, L'Harmattan, 2001. 29–42.

⁵⁶ Rihmer Zoltán – Gonda Xénia – Rihmer Annamária: Mi áll a kreativitás és a zsenialitás hátterében? *Természettudományi Közlöny*, 148. (2017), 5. 197.

kudarcos élményekkel ellentétben – nemcsak látogatásait fogadja mind nagyobb örömmel a „vén orosz lány”, de ismét figyelni kezd a család és a vagyon ügyeire is. Crescence első házasságából született fia, Zichy Géza is sokat járt ki mostoha-apjához, majd az évtized második felétől ömellette Béla fia lett leggyakoribb látogatója. Végül újra tollat fogott, és hamarosan már nemcsak leveleket írt, hanem egy kézirat lapjai kezdtek fölgyűlni íróasztalán.

Kosáry Domokos joggal figyelmeztet arra, hogy Széchenyi számára maga az írás „a föleszmélés” egyik legfontosabb eszköze lett.⁵⁷ Kezdetben még rendszertelen – emlékeket, anekdotákat, megfigyeléseket, bölcsességeket tartalmazó – feljegyzései lassan határozott irányt vettek, és a szöveg harmadánál a politikába torkolltak. Az eredetileg tévesen két önálló műnek – *Önismeret* és *Nagy magyar szatíra* – tartott írás a témaváltást követően a Magyarországon 1849-től berendezkedő osztrák önkényuralom elképesztően gyilkos erejű kigúnyolásává vált.⁵⁸ A célpont nem egyszerűen a véreskezű Julius Haynau tábornok („tigris és számár-féle mixtum compositum”) vagy akár a törleszkedő, egykori liberális, Alexander Bach belügyminiszter („gazza ladra”, tolvaj szarka), sőt még az abszolutizmust bevezető Felix Schwarzenberg herceg („halavány, vér után szomjazó vámpyr”) sem, hanem maga az „elbízott, kevély, szívtelen, rövid eszű, vért szomjuzó” fiatal császár, az 1848 decemberében kisebb államcsinnyel trónra ültetett Ferenc József. E különleges és lenyűgöző írásfolyam – a magyar szatírairodalom kétségkívül legjelentősebb és leghatalmasabb alkotása – azonban nem tartalmaz olyan összefüggő teoretikus eszmefuttatásokat, amelyek bármilyen szinten párhuzamba állíthatók Eötvös korabeli munkáinak fejtegetéseivel. Ugyanakkor számos pontján felvillannak fontosabb összefüggések, amelyek visszaütnek olyan gondolatmenetekre, amelyeket a gróf korábbi írásaiból jól ismerhetünk. Ezek is segíthetnek annak a pozíciónak a pontosabb meghatározásában, amelyet az évtized második felének politikai útkeresésében a döblingi belső száműzött elfoglalt.

Jellemző példa, ahogy Széchenyi – a nemzetek egyenjogúsítására törekvésről és a magyarországi politikai gyakorlat germanizációs mozzanatairól érkező hírek egybevetése kapcsán – kéziratában fölteszi a kérdést: lehetséges-e és helyes-e az Új Ausztriában („*Neu-Österreich*”) a nemzetek összeolvasztására törekedni? Mivel számára nyilvánvaló, hogy az embercsoportokra jellemző etnikai és magatartásbeli sajátosságok (és azok különbségei is) az isteni gondviselés alkotásai,

⁵⁷ Kosáry (1976): i. m. 72–73.

⁵⁸ A modern kutatás a teljes kéziratfolyamot ma három – tartalmilag elég jól elkülönülő – részre osztja: *Elmélkedések–Vádirat–Szatíra*, lásd Széchenyi (1991): i. m. 1335–1337.

így „[c]sak buta vagy az igenis sok tudomány által kifecsemlött eszű képzelgő ringathatja magát azon csalfa *aberratióban*, mihez képest nemzeteket úgy lehetne egybekeverni és összeolvasztani, mint a spanyol elkészíti *olla potridáját*, és mint tűz közelében elolvad a zsír”.⁵⁹ A hajdani katonatiszt személyes tapasztalata találkozott a visszatekintő elemző értékelésével, amikor a fenti felismerés kapcsán rámutatott a katona harctéri bátorságának, erkölcsi helytállásának egyik leghatékonyabb érzelmi motívumára.

„A nemzeti szellem és sajátosság például francia és muszka, spanyol és török etc. etc. közt oly élesen különbözik, hogy ennek bebizonyítására, úgy hiszem, szót veszteni kár, mert azt kik-ki kézzel foghatja. Oly kitűnően ezen színezet külön azonban sehol és soha nem mutatkozik, mint nagy életveszély órájában, mint például véres csata alatt, mikor az illetők, hadaik feltűzésére, nem tudnak bölcsebbet kigondolni, mint a nemzeti sajátosságra és jellemre apellálni.”⁶⁰

A birodalom lakóinak nemzeti mozgalmával szembeni elnyomás ostobaságát e jelenet csúcspontjával is szemlélteti: „[m]ikor azután, magatúl értetődik, az nékiek [értsd: az osztrák államférfiaknak] vajmi jólesik, hogy ezen apelláció visszahangra talál [vagyis a nemzeti érzésre hivatkozás folytán a katona kitar a csatában] – és ők nem voltak elég hosszú fülű Krisztus-paripák [értsd: szamarak] azt nagy okosan előlegesen lepiszkolni, legázolni és gyökerestül kipusztítani.”⁶¹

A birodalomnak tehát akkor van jövője, ha a nemzeti sajátosságokat tiszteltben tartja, és a döntési folyamatokban is mindig figyelembe veszi.

Az *Önismeret* gúnyfolyamát a szerző 1857 novemberében megakasztotta, és új szövegbe kezdett: külföldről hazatérő Béla fiának fogalmazta meg *Intelmeit*, a közéleti szerepre hivatott fiatalembernek szóló pedagógiai iránymutatásként, de egyben fölkészítve őt az apjával közös cselekvésre is.⁶² A korábbi esztendőben fölhalmozott politikai-érzelmi muníció azonban nem maradt paragon. Miután elolvasta a kormányzat zsoldjában álló Bernhard Meyernek a magyarországi Bach-kormányzatot émelyítően földicsérő, röviden *Rückblick* (Visszapillantás) címen ismert röpiratát, fölháborodása és szatirikus kedve hamar fölismerte

⁵⁹ Széchenyi (1991): i. m. 271. *Olla potrida*: apróra metélt húsokból és zöldségekből készített spanyol egytálétel, itt a heterogén elemek egybekeverésének metaforája. Ugyanebben a gondolatmenetben Széchenyi arra is utalt, mint korábbi műveiben is sokszor, hogy maga a nemzet viszont képes arra, hogy saját „nemzeti géniuszát elárulja és meggyilkolja”, lásd Széchenyi (1991): i. m. 272.

⁶⁰ Széchenyi (1991): i. m. 272.

⁶¹ Széchenyi (1991): i. m. 272.

⁶² E kontextusban elemzi a művet Kosáry Domokos, lásd Kosáry (1976): i. m. 114–115.

az ellencsapás lehetőségét. Ahogy Szőgyény László egykori alkancellárnak említette: „piquant” tudná „diluálni” (kb. átmosva széjjelszedni) a Bach-apológiát, és 1857 novemberének végén már neki is látott, hogy a *Szatíra* nyersanyagából megformálja az *Ein Blick auf den anonymen Rückblick* (Pillantás a névtelen Visszapillantásra) szövegét. A pár hónap alatt megszülető kézirat persze – tudatos szerkesztői fogásként – más elemzési szemszöveget választott, mint a „belső” kritika. Bár messzemenően tisztában volt az uralkodó szerepével és felelősségével a magyarországi önkényuralmi folyamatok irányításában, mégis elbeszélésében a „jó király – rossz tanácsadók” struktúrát alkalmazta, hogy monarchikus kontextusban is érvényesüljön mondanivalója. (Ettől kezdve összes további írásában a császár személye kapcsán ezt a „felségillúzió”-szemléletet alkalmazta.) A Londonban titokban kinyomtatott és névtelenül megjelenő pamflet kellő figyelmet keltett, így megvan a maga – dicsőséges és jelentőségteljes – helye az önkényuralom-ellenes politikai mozgalmak történetében.⁶³ A hol elegáns, hol vulgáris, de mindvégig szórakoztató satíra azonban – műfajából eredően – szintén nem tartalmaz olyan teoretikus igényű eszmefuttatásokat, amelyeket párhuzamba állíthatnánk Eötvös korabeli gondolataival.

Van azonban olyan szempont, ahonnan nézve a teoretikus és a satirikus röpiratok egyaránt alkalmasak a két politikus viszonyának jellemzésére: ezek segítségével már megjelölhetjük politikai pozíciójukat és azok esetleges változásait a korabeli nemzetközi és hazai közélet erőterében.

Politikai érintkezések

Amikor Ferenc József császár, a felesége és két kislánya 1857-ben Magyarországra látogatott, az önkényuralmi rendszer propagandisztikus célja annak demonstrálása volt, hogy az 1851-ben kibocsátott „kormányzati alapelvek” alkalmazása révén „az ország elvitázhatatlan fellendülése” következett be. Ugyanakkor amnesztiarendelet és számos más látványos gesztus igyekezett javítani a meglehetősen feszült hangulatviszonyokon. A konzervatív politikai csoport arisztokrata és főpapi vezetői ebben a helyzetben úgy döntöttek, kérvénnyel fordulnak a fiatal uralkodóhoz, és – a neoabszolutista hivatalnoki-katonatiszti elitől az irányadó szerep visszahódítására törekedve – az önkényuralmi kormányzást

⁶³ A *Blick* elkészülésének és hatásának történetét legutóbb összefoglalta Csorba (2016): i. m. 27–29.

enyhítő, a kibontakozás felé ösztökélő (összességében az 1847 előtti kormányzati-igazgatási rendszer keretein belül megfogalmazott) intézkedésekre tesznek javaslatot. A császár azonban elutasította a petíció átvételét, jeleként annak, hogy egyelőre még komoly illúziókat táplált birodalma belső politikai-gazdasági stabilitásával és az azzal összefüggő nagyhatalmi szerepvállalással kapcsolatban.⁶⁴

Széchenyit erősen fölzaklatta a császári család magyarországi látogatásának híre.⁶⁵ A rendszer átlátszó demagógiája egyfelől legelemibb morális önértékében bántotta, ugyanakkor erősen provokálta humorérzékét és gúnyos-szatirikus hajlamait. Különösen felháborította, hogy a meghódított tartományba érkező uralkodó elvárta alattvalói hízelkedő lelkesedését.⁶⁶ Az ő fia hajbókoljon a magyar alkotmány eltiprója előtt? Utazzon Béla inkább Angliába, már csak pedagógiai okokból is: lásson világot, tanuljon, s ápolja apja egykor kényszerűen félbeszakadt szigetországi kapcsolatait! A konzervatív „petíció” körüli „kavarást” pedig az *Önismeret* egyik vitriolos fejezetében tűzte tollhegyre. E ponton érintkezik újra a gróf és a báró pályája: a kérvényezést szervező Apponyi György gróf ugyanis az aláírók közé sikeresen beszervezte Eötvös Józsefet is.⁶⁷

A kérvény kapcsán a szépirod Széchenyi azt a fikcionális jelenetet dramatizálja, amikor Alexander Bach belügyminiszter igyekszik rábeszélni a császárt, miszerint éppen az a jó taktika, ha elfogadja a petíciót. Majd kéri, hívassa lakáját:

„[Császár:] Van-e eleven árnyék ezen várban?

[Lakáj:] Igen, van.

[Császár:] Vessed tehát ezen otromba tentakarcolást belé és hallgass!”

Ha pedig majd jönnek a magyar urak reklamálni, a császár felelje ezt:

„Az uraknak petíciója biztos helyen van, még biztosabb, mint a Wertheim-féle pénzszekevény, honnan, tudom, senki ki nem veszi, el nem lopja és én minden huszonégy

⁶⁴ Szabad György: Az önkényuralom kora (1849–1867). In Kovács Endre (szerk.): *Magyarország története 1848–1890*. I. kötet. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979. 493–494; Manhercz Orsolya: Ferenc József főherceg/császár/király Magyarországon, 1843–1867. *Aetas*, 32. (2017), 4. 101–102.

⁶⁵ Széchenyi (1991): i. m. 1297. (A zárótanulmány hivatkozott részét Sashegyi Oszkár írta.)

⁶⁶ Berzeviczy Albert szerint a főnemesség tagjait külön fölszólították a császárlátogatás alkalmain az ünnepélyes megjelenésre, lásd Berzeviczy Albert: *Az abszolutizmus kora Magyarországon 1849–1865*. II. kötet. Budapest, Franklin-Társulat, 1925. 114–115.

⁶⁷ Szabad (1979): i. m. 493.

órában *regulariter* legalább egyszer (kérdézzék csak meg Seeburger orvost⁶⁸), sőt, néha még többször is ülök, *ruminálók* [itt: alaposan gondolkodik] fölötte. Legyenek az urak béketűrőssel. [...] adják az urak csak át azon új kérelmet, melyet, mint látom, kezükben forgatnak, melyet én legszívesebben fogadok, és legyenek tökéletesen meggyőződve, hogy azt a régiebbel tüstént kombinálni fogom, és minden konfúzió [zavar] elhárítása végett éppen azon rekeszben teendém le, mint a másikat.”⁶⁹ „És miután a lelkes magyarok egyikének sem jut eszébe, hogy az »éjjeli király« adhatna legtöbb információt, hová dobták a petíciót, méreggel teli eltávoznak, de senkire nem tudják irányozni fullánkjukat, mert nem is gyaníthatják, tulajdonképp ki misztifikálja őket.”⁷⁰

A vaskos tréfa még olyan ügyet mutatott a görbe tükörben, amely nem érintette személyesen a grófot. Am hamarosan kibontakozott egy újabb konfliktus – a Magyar Tudományos Akadémia alapszabályainak jóváhagyása körüli vita –, amellyel kapcsolatban a két alelnök, Széchenyi (1830 óta) és Eötvös (1855 óta) eltérő álláspontot foglalt el. Az 1850-es években fölfüggesztett, és csak eseti engedélyekkel működő intézmény új alapszabályát az uralkodó 1858. február 27-én azzal a komoly változtatással hagyta jóvá, hogy a tudomány magyar nyelvű művelésének kötelezettsége kikerült az Akadémia alapfeladatai közül. Az Igazgatótanács ekkor egy Deák Ferenc fogalmazta feliratban külön kérte a magánintézmény alapítói akaratának respektálását, a király azonban kijelentette a folyamodványt átadó küldöttségnek, hogy a régi alapszabályokat megfontoltan módosította, s az újakon változtatni nem lehet.⁷¹ Eötvös később szó szerint idézte Pauler Tivadarnak a császár szavait: „készakarva hagyatott ki a »magyar« szó, mert több nemzetiség van”.⁷² Majd levélben kérte Széchenyitől a kényszerhelyzet megértését:

„Lesznek talán, sőt valószínűleg – s pedig nemcsak a magyar nemzetiség barátai között –, kik ezen eljárásunkat gyengének fogják nevezni. Kik demonstrációkban gyönyörködnek s a hazafiság kötelességét abban keresik, hogy a dolgokat élökre állítsák, jobban szeretnék, ha az Akadémia előbbi határozatához ragaszkodva inkább feloszlik, mint enged. Én azonban, ki ezen intézetnek fontosságát ismerem, ki tapasztalásból tudom,

⁶⁸ A császár kalocsai születésű személyi orvosa, Johann Nepomuk Seeburger (1800–1870), lásd Constantin von Wurzbach (szerk.): *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*. 33. kötet. Wien, L. C. Zamarski, 1877. 304.

⁶⁹ Széchenyi (1991): i. m. 578, 582.

⁷⁰ Széchenyi (1991): i. m. 581.

⁷¹ R. Várkonyi Ágnes: Küzdelmek a Tudományos Akadémia önállóságáért 1849–1867. In Pach Zsigmond Pál (szerk.): *A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada, 1825–1975*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1975. 89.

⁷² Deák (2000): i. m. 302.

mily fontos maga az, hogy magyar *akadémia* létezik, nem csak a nemzeti irodalom, de főképp a nemzeti önérzet feltartására, késznek érzem magamat mindenre, mit ezen intézet feltartása kíván, s úgy hiszem, Te, kinek az Akadémiát köszönjük, s kinek a nemzet semmiért nem tartozik több köszönettel, mint éppen ezen teremtményedért, helyeselni fogod eljárásomat.”⁷³

Széchenyi azonban nem értett egyet alelnökságával. Levelet fogalmazott az ősszel összeülő új akadémiai közgyűlés számára, és azt kérte, ott felolvastva kapjon széles nyilvánosságot tiltakozása. Mivel úgy látta, az uralkodó „előbb-utóbb, de elvégre bizonyosan át fogja látni, hogy a célba vett amalgációja [egybeolvasztása] és németesítése a közbirodalmi népeknek nem egyéb, mint a mostani államférfiak észficamlott teóriája és keserű önmisztifikáció”, így taktikusan leszögezte: bizalommal tekint a jövőbe. Ám ami a konkrét helyzetet illette, ünnepélyes óvást tett: „én a haza oltárára tett áldozatomnak kamatját azon pillanattal kezdve fizetni nem fogom,”⁷⁴ ha tapasztalni volnék kénytelen, hogy adományom de facto – mert bizony szép szavakra és ígéretekre én nem adok semmit is – más vágásba szoríttatnék, mint az, mely a magyar Akadémia eredeti céljával tökéletesen megegyez.”⁷⁵

Dessewffy Emil gróf, a társaság elnöke természetesen el akarta kerülni a botrányt, így amikor a levelet kézhez vette, legott visszaküldte Lonovics Józsefnek Bécsbe, arra kérve a császárvárosi internálásban élő csanádi püspököt, akiről köztudott volt, hogy bejáratos a döblingi „oroszlánbarlangba”, próbálja meg rávenni a gróft a küldemény visszavételére.⁷⁶ Ez végül megtörtént, de a szellem kiszabadult a palackból: a szövegről időközben másolatok készültek (a német fordítást maga Széchenyi csináltatta⁷⁷), és amiként a helytartó, Albrecht főherceg pár hónappal később kelt, intézkedést kérő levelében megjegyezte: „említett

⁷³ Eötvös József – Széchenyi Istvánnak, Pest, 1858. augusztus 2. In Eötvös (1976): i. m. 287.

⁷⁴ Amikor Széchenyi birtokai egy évi jóvedelméről nevezetes felajánlását tette, nem fizette be konkrétan (bankjegyben vagy váltóban) a 60 ezer forintot a Tudós Társaság pénztárába, hanem – a korabeli pénzgazdálkodási szokásoknak megfelelően, amit a készpénz szűkössége határozott meg – azt vállalta, hogy az összeg 6%-os kamatát utalja át rendszeresen az intézmény számára; vö. Östör József: Tévedések, ferdtések. Széchenyi István tudóstársasági alapítása. – Magyar nyelvtudása. – Állítólagos gögje. – Újabb a Karolina-ügyben. *Soproni Szemle*, 3. (1939), 5–6. 274–279.

⁷⁵ Fenyő (1988): i. m. 306–307.

⁷⁶ Bártfai Szabó László (szerk.): *Adatok gróf Széchenyi István és kora történetéhez 1808–1860*. II. kötet. Budapest, a szerző kiadása, 1943. 811. A gróf és a püspök kapcsolatára lásd Zakar Péter: Széchenyi István gróf és Lonovics József barátsága. *Aetas*, 28. (2013), 2. 90–106.

⁷⁷ Széchenyi (1991): i. m. 995. (Sashegyi Oszkár jegyzete.)

írásművet mohó kíváncsisággal olvassák, s igen nagy számban terjesztik – már ez elegendő bizonyítéka az iránta megnyilvánuló rokonszenvnek [...] [mert] alkalmasnak látszik arra, hogy – eltekintve a dinasztiairól beleszótt megjegyzésektől – megvetést keltsen és gyűlöletet szítson a kormányzat ellen.”⁷⁸

A „48-as alap” felé

Bár Eötvös aláírta a konzervatív politikusok 1857 tavaszán készült memorandumát, nem vált „negyvenhetessé”: nem adta fel azt a meggyőződését, hogy mindazokra a komplex problémákra, amelyekkel a Habsburg-államnak ekkoriban szembe kellett néznie, nem az 1847 előtti rendi szerkezet, de még nem is az 1848. áprilisi törvények, hanem az összbirodalom polgári parlamentáris kormányzásának (és a nemzeti érdekeknek is teret adó önkormányzatok hálózatainak) megvalósítása révén – tehát az *Uralkodó eszmék* és korábbi röpirata platformján belül, elvileg tulajdonképpen az olmtüzi alkotmány javított változatához közelítve – lehet és kell megoldást találni. Újabb írása, amelyet *Die Garantien der Macht und Einheit Oesterreichs* (Ausztiria hatalmának és egységének biztosítékai) címen 1859 tavaszán publikált, a birodalom válságos külpolitikai helyzetének bemutatásával igyekezett nyomatékosítani mondandóját. „Csak egy erős Ausztiria számíthat Anglia szövetségére. Attól a pillanattól kezdve, ahogy Ausztiria nem képes eleget tenni az Oroszországgal szembeni ellensúly feladatának, Anglia el fog fordulni Ausztriától, és olyan kombinációhoz fog folyamodni, mellyel ez a cél jobban elérhető.” Mi teheti kellően erőssé a Habsburg-államot? Nos, „[a] monarchia 1848 előtti viszonyai vissza nem állíthatók” – szögezte le axiómaként. Ehhez képest „az állam szükséges egysége” kétféleképpen jöhet létre: „az abszolút monarchia útján” vagy „egy közös alkotmány révén Ausztiria népeinek szabad megegyezése által”. Természetesen ez utóbbi a követendő út, mely esetben az egységes birodalomban a többivel egyenrangú, egyik tartományként szerepelhet Magyarország is, míg az önkormányzattal rendelkező tartományok közös ügyeit központi minisztériumok intézik (külügy, hadügy, pénzügy, kereskedelemügy). Korábbi kételyeihez képest a nemzetiségi viszonyokkal kapcsolatos optimizmusa némiképp meglepő: szerinte „egy több nemzetiségből álló állam, mely a nemzetiségeket évszázadokon át képtelen volt asszimilálni,

⁷⁸ Albrecht főherceg – Johann Franz Kempen báró rendőrminiszternek, Buda, 1859. január 9. In Fenyő (1988): i. m. 221.

csak azáltal lehet hatalmas, ha e nemzetiségek természetes fejlődését megkísérli támogatni és fejleszteni”. Ez talán lehetséges, de vajon nem fognak-e ezek a nemzetiségek a birodalmon belül netán rivalizálni, egymás ellen fordulni? Nem, állítja Eötvös, ha „Ausztria népei meggyőződnek arról, hogy minden egyes nemzetiség léte és fejlődése azon összállam lététől függ, melyé egyesülnek”.⁷⁹

Ez az összbirodalmi patrióta szemlélet az alkotmányos-parlamentáris berendezkedésre törekvéssel párosult – ám mivel nem ragaszkodott a középkori eredetű magyar állami önrendelkezéshez, így újra kiváltotta a báró hazai barátai – még inkább ellenfelei – bírálatait.⁸⁰ Bár a brosúrát Lipcsében többször is kinyomtatták,⁸¹ a birodalmi siker nem ellensúlyozta a hazai elszigetelődést, ami komoly csalódást okozott a szerzőnek – ekkor döntött úgy, hogy a döblingi „belső száműzöttek” önti ki szívéét. 1859 áprilisában kelt, nagy levelében mintegy önigazolásként fejtegette: be kell látnunk, hogy „miután Európa ezen részét, melyen az osztrák birodalom alakult, nem egy nagy, kompakt nemzetiség lakja, Európa ezen részében nagy állam csak mint föderáció tarthatja fenn magát”. Ezen belül kell keresnünk a magyar „megoldást” – és felsorolta írásának a hazai helyzetet érintő legfontosabb alapelveit, nyilván abban a szilárd meggyőződésben, hogy ezeket Széchenyi is osztja:

„Hogy hazánk jogai, hogy nemzetiségünk jövője biztosítva legyenek, felfogásom szerint a következők kívántatnak:

- 1) Hogy az egész birodalom alkotmányos formák szerint kormányoztassék.
- 2) Hogy az alkotmányos kormányban s törvényhozásban, mely a birodalom közös ügyeit vezeti, Magyarországnak nagyságához és fontosságához illő befolyása biztosíttassék.
- 3) Hogy nemcsak Magyarország, de a birodalom minden tartományai, mi belső ügyeik kormányzását illeti, tökéletes autonómiával bírhassanak.
- 4) Hogy miután a nemzetiségek egyenjogúságának elvétől korunk általános iránya miatt eltérnünk nem lehet, a nemzetiség értelmezésénél ne a nyelvbéli különbség, hanem a történeti kifejlődés vételesség alapul.”

⁷⁹ Eötvös József: Ausztria hatalmának és egységének biztosítékai. In Eötvös József: *Reform és hazafiság. Publicisztikai írások*. III. kötet. Szerk. Fenyő István. Budapest, Magyar Helikon, 1978a.

⁸⁰ Kónyi Manó jegyezte fel azt a pletykát, miszerint Andrássy Gyula kritikájára Eötvös azzal védekezett, hogy a kefelevonatot elküldte Deák Ferencnek, ám tőle megjegyzés nélkül kapta vissza. Andrássy erre Deákot kérdezte, „ki meg azt felelte, hogy az ő politikája homlokegyenest ellenkezik Eötvössel; de a haza mai válságos helyzetében nem érez jogot rá, hogy az övétől eltérő vélemény nyilvánítását megakadályozza”, lásd Ferenczi (1903): i. m. 210–211.

⁸¹ Ferenczi (1903): i. m. 208.

Mindehhez ráadásként járul a magyar befolyás tényleges növekedése, mert „Magyarország a birodalmi országgyűléshez küldött követi által oly tárgyak kormányában is részt venne, mely 1848 előtt egy nem magyar kormány és álladalmi tanács által intéztettek el”.⁸² A befejezés megindító vallomás a politika útjain kísértő magányról:

„Miért írom Neked mindezt, tulajdonképp magam sem tudom. Miután azonban könyvemről a lapokban írni nem szabad, s így mindenféle rágalom és gyanúsítás súlya alatt elleneimmel nyilván szembe nem szállhatok, szükségét érzem expektorálni [kipanaszkodni] magamat, és Hozzád intézem igazolásomat, ki hazánk ügyeit mindig legtisztábban fogtad fel, s a fájdalmat s indignációt [megbotránkozás], mely szívemet pillanatokra eltölti, másoknál jobban érteni tudod.”⁸³

Széchenyi akart felelni, de végül nem küldte el válaszát, így Eötvös számára egyelőre nem derült ki, hogy a gróf álláspontja valóban azonos volt-e az övével, vagy esetleg már közelebb állt Deák Ferenc nézeteihez, aki egyértelműen az 1848-as törvények előleges visszaállítása alapján képzelte el bármilyen további kibontakozást.⁸⁴ A gróf energiáit ugyanis a döblingi adottságokhoz képest egészen nagyszabású vállalkozás kötötte le: egy titkos sajtóközpont szervezése! A *Blick* sikere ugyanis kijelölte az utat, amelyen haladni lehetett: az osztrák abszolutizmust kompromittáló cikkeket kell írni és titokban eljuttatni a nagyvilág vezető lapjaihoz, így próbálva ellensúlyozni valamennyire a rendszer demagógiáját és hazugságait. A bizalmas „csapat” tagja lett Hopf János kanonok, Lonovics püspök titkára, a *Blick* magyar törvényszövegeket tartalmazó függelékének összeállítója, továbbá két igazi „profi”: a hírlapíró Falk Miksa és a rendőrségen sajtóügyekkel foglalkozó Kecskeméthy Aurél. Beajánlották továbbá a volt honvédtiszt mérnököt, Hollán Ernőt is, aki röpiratában a konzervatívokéhoz közel álló javaslatokat fogalmazott meg. Mivel azonban a Kossuth-emigráció is működtetett cikkeket „gyártó” és elhelyező sajtóirodát ebben az időben Brüsszelben, Jósika Miklós báró, a jeles regényíró vezetésével, és mivel a két központ között Falk és Kecskeméthy ismeretségi hálói révén voltak kölcsönkapcsolatok, továbbá a vezető korabeli lapokban a kutatás még

⁸² Eötvös József – Széchenyi Istvánnak, Pest, 1859. április 7. In Eötvös (1976): i. m. 296–302.

⁸³ Eötvös (1976): i. m. 304.

⁸⁴ Kónyi Manó munkájában külön fejezetben gyűjtötte össze azokat a forrásokat, amelyek arról szóltak, hogy Deák mikortól tette világossá környezetében a „48-as alaphoz” való ragaszkodást, lásd Kónyi (1903): i. m. 191–194.

nem azonosította szisztematikusan a magyar vonatkozású írárok származását, jelenleg még nemigen tudjuk megbecsülni Széchenyiék „cikktermelésének” mennyiségét és reális hatókörét.⁸⁵

A pontos politikai irányvonalat sem egyszerű azonosítani, alighanem főként amiatt, mert kezdetben maga Széchenyi sem tartotta még időszerűnek az álláspontok túlságos lehatárolását. „Jelszavakról – mint például 1847 vagy 1848 – mit sem akart tudni – emlékezett vissza első beszélgetésükre Falk Miksa –; úgy vélte, nem létezik semmi törvényes forma, melyben e pillanatban újra lehetne kezdeni Magyarország alkotmányos életét; hol azonban nincs meg a forma, ott a lényeghez kell ragaszkodnunk, s ezt a lényeget a *pragmatica sanctio*ban látja.”⁸⁶ A háttérben ugyanakkor egy szemléletváltozási folyamat játszódott le, amelyhez közelebb jutunk, ha fölidézzük Hollán Ernő emlékeit első találkozásáról a „legnagyobb magyarral”.

„Gróf Széchenyi Pálnak irányomban tanúsított jóindulatából gyakran megfordultam Vas megyében levő apáti-i kastélyában [idézi fel a mérnöktől kapott adatokat Kónyi Manó – Cs. L.]. Bizalmas társalgás közben elbeszéltem neki a történeteket,⁸⁷ s az ő biztatása folytán beleegyezésemmel történt, hogy levelem fogalmazványát testvéröccsének gróf Széchenyi Istvánnak megküldötte. Rövid idő múlva meghívást kaptam Döblingbe, hol mint az akadémiának nem rég elválasztott tagja nem várt szívélyes fogadtatásban részesültem. Elmondotta nekem a nagy hazafi, hogy gróf Rechberg külügyminiszter őt meglátogatta, s a közelebbi teendőkre nézve tanácsát kikérte. Ezen első felhívásra addig még nem tett semmit, most azonban hajlandó lenne, a válasz megadása végett, engem levelemmel együtt gróf Rechberghez küldeni, de ehhez még megkíváncsit, hogy első levelemet, mely főképen a negatívum terén mozog, kiegészítsem egy másodikkal, melyben a teendők sorozata, pozitív javaslat alakjában, kifejtetnék.”⁸⁸

⁸⁵ A „sajtóközpont” összefoglalóan lásd Csorba (2016): i. m. 30–33, Széchenyi István és Béla cikkeire pedig még külön lásd Amelie Lanier: *Széchenyi István és Széchenyi Béla cikkei a Timesban 1859–1862*. Budapest, Kossuth Klub, 2011.

⁸⁶ Falk Miksa: *Gróf Széchenyi István utolsó évei és halála (Emlékezések)*. Budapest, Európa Kiadó, 1984. 56; vö. Kosáry (1976): i. m. 223.

⁸⁷ Ti. azt, hogy a mérnök valamivel korábban egy, „az ország politikai adminisztrációjában előkelő állást” elfoglaló férfiú kérésére, levélben egy röpiratszerű politikai összefoglalást készített, amelyben megpróbálta „a monarchiának általános politikai helyzetéből kiindulva, a közhangulatnak lehetőleg hű képét feltüntetni, miből azon következtetésre jutottam, hogy az állam biztonsága nem a politikai experimentációk [kísérletezések] kétes eredményében, de a nemzetnek visszanyert bizalmában keresendő, a mi pedig a százados törvények által szentesített jogállapotnak visszahelyezése nélkül el nem érhető”, lásd Kónyi (1903): i. m. 196.

⁸⁸ Kónyi (1903): i. m. 196.

Hollán Ernő hirtelen megérezte, hogy belekerült a történelem alakításának fősodrába.

„Megvallom, hogy e missió és a vele járó megbízás kissé megdöbbenett. A haza s a közügy szolgálatában kész voltam megtenni mindent, a mi gyenge erőmből kitelik. Mint volt katona azonban a politikához nem sokat értettem, sem állásom és múltamnál fogva annyira elbizakodott nem lehettem, sem szerény képességeimnél fogva magamat arra hivatottnak nem tekinthettem, hogy önmagamtól ily fontos kérdésben programot készítsek. A váratlan esetek véletlen találkozásából történt tehát, hogy Széchenyi nézeteinek gyarló redactorává lettem, és megíratott ekképen a második levél, mely augusztus 22-dikéről volt keltezve.”⁸⁹

Milyen politikai álláspontot tartalmazott ez a szöveg, amelynek tehát a szerényen és tapintatosan fogalmazó Hollán – a fentiek szerint – „gyarló redactora” lett?

„A benne foglalt javaslat, a pactum conventumra támaszkodva, a magyar alkotmánynak visszaállítását, a kormányhatalomnak a *pragmatica sanctio* értelmében gyakorlását követelte, a megyei municipális szerkezetet a magyar alkotmány sarkköve gyanánt tüntette föl, az ország integritásának helyreállítását, a magyar nyelvnek mint állami nyelvnek törvényes használatát, az idegen hivatalnokok eltávolítását s az országgyűlésnek, melyen a koronázás véghez viendő, egybehívását sürgette. Az országgyűlés tagjainak megválasztását illetőleg, valamint a törvényhatóságok életbe léptetésére vonatkozólag, a jogegyenlőség elvénél fogva, általános census megállapítását javasolta, s a főrendiháznak időszerű reformját ajánlotta. Az imígy vázlatosan feltüntetett javaslat tehát lényegileg a reformált 47-diki alapra vezetett vissza. De a nagy szellem, mely azt sugallta, az előrehaladott kornak vívmányait számba véve, általában a modern jogállamnak jogosult követelményeit kielégíteni, a szabadelvű eszmék diadalát egészséges fejlődés útján, előmozdítani kívánta.”⁹⁰

A feljegyzést személyes találkozások követték, de hamarosan kiderült: a neo-abszolutizmus kora őszi újraerősödése⁹¹ folytán Széchenyi hiába várt arra, hogy Bach utódja, Johann Bernhard Rechberg gróf miniszterelnök pozitívan reagáljon a „47-es” jellegű programra.⁹² Az álláspontok formálódásában további fontos lépés volt az a röpirat, amelyet a gróf 1859 októberében fogalmazott meg, de

⁸⁹ Kónyi (1903): i. m. 196–197.

⁹⁰ Kónyi (1903): i. m. 197. A szöveget később Széchenyi Lipcsében kinyomatta, vö. [Hollán Ernő]: *Zur ungarischen Frage: eine Denkschrift von einem ungarischen Patrioten*. Leipzig, Verlag von E. J. Steinacker, 1859.

⁹¹ Az 1859. nyári katonai vereség és Lombardia elvesztése elhozta a Bach-rendszer bukását, de az abszolutista-centralista csoport ekkor még el tudta háritani Rechbergék kísérletét a konzervatív és mérsékelt föderalista arisztokratákkal való megegyezésre, lásd Gergely (2003): i. m. 312.

⁹² Kosáry (1976): i. m. 215–218.

végül nem került sajtó alá. Címe: *Die Presse in Österreich* (Az ausztriai sajtó),⁹³ témája, vagy inkább apropója pedig az a jelenet volt, amikor a pesti diákság teátrálisan megbotozta és elégette az önkényuralmi kormányzat szöcsövének számító bécsi lap, a *Die Presse* azon számát, amely az ókonzervatívnak nevezett magyar politikusok („negyvenhetesek”) politikai erőfeszítéseit gúnyolta. Széchenyi így körvonalazta álláspontját: „a konzervatívok [...] egykor ellenfeleim voltak, de mostani viselkedésük a mi mércénk szerint oly nemes, hogy [...] már csak ezért is büszkéek vagyunk magyarságunkra.”

Ugyanakkor a „jelszavakat” mellőző álláspontját jellemzi a folytatás: „Mind-ezekhez kénytelenek vagyunk hozzáfűzni, hogy sem ókonzervatívok, sem újkonzervatívok, sem liberálisok stb. stb. Magyarországon jelenleg nem léteznek [...]. Mi, Magyarország lakossága a »körülmények« stb. következtében valamennyien *legitimistákká* tömörültünk, akik semmi mást nem akarnak, csak a *legálisat*.”⁹⁴

A szöveg tehát nem tartalmaz „jelszavakat”, de egyértelmű érzelmi kiállás és szolidaritásvállalás azzal a változást szorgalmazó politikai csoporttal, amelynek politikai koncepciójával egészében nem azonosult soha, de számos tagjához rokonszenv és barátság kötötte.

Ekkor, 1859 őszén – Hollán Ernő révén – értesült arról a gróf, hogy a korabeli magyar politikai élet immár évek óta Pesten élő, minden bizonnyal legtekintélyesebb szereplője, Deák Ferenc miként értékeli a kibontakozást kereső politikai irányokat.

„Kétségtelen [jelentette ki a visszaemlékező mérnök, a fenti kísérletek »47-es« karakterére célozva – Cs. L.], hogy gróf Széchenyi Istvánnak már október havában biztos tudomása volt arról, hogy Deák Ferencz a kiegyezés dolgában vele egyet nem ért, s én magam közvetlen tanúja voltam annak, hogy e tudat őt nagyon bántotta. Ugyancsak október havában a magyar lapok a Kazinczy-ünnepély⁹⁵ lefolyásáról szóló híreket közölték. Nagy hatású toastokat mondott Deák Ferencz ez alkalommal a hazára s a nagy hazafira, gróf Széchenyi Istvánra. Ennek fonalán fel is szólítottatt gróf Széchenyi, írjon Deáknak, és használja fel ezen incidenst a köztök fenforgó nézeteltérések kiegyenlítésére.”⁹⁶

⁹³ A Széchenyi döblingi lakosztályában 1860. március 3-án zajló házkutatás során elkobozták, lásd Széchenyi István: Az ausztriai sajtó. In Fenyő (1988): i. m. 11–30.

⁹⁴ Fenyő (1988): i. m. 26.

⁹⁵ Kazinczy Ferenc (1759–1831) író és költő születésének centenáriuma az emlékező ünnepségek egyben az abszolutizmusellenes tiltakozás alkalmává váltak; a rendezvények méreteire, programjára lásd Kempelen Győző: *A Kazinczy-ünnep Magyarországon 1859-ben*. Szeged, Burger Zsigmond, 1860. 119–158.

⁹⁶ Kónyi (1903): i. m. 197.

Majd Hollán 1859 novemberében arról értesítette a grófot, „hogy a 47-i alapnak ajánlatát s a 48-nak mellőzését igen, de igen rossz néven veendik”⁹⁷ – mármint nyilván Deák pesti környezetében.

Pár hónappal később, 1860 elején a döblingi „remete” még egy röpiratot készített, amelynek a *Disharmonie und Blindheit* (Diszharmónia és vakság) címet adta.⁹⁸ A szóhasználatában is a Falk által említett gondolatkörben született írás amellet érvelt, hogy

„a magyar nemzet és a Habsburg-Lotharingiai-ház közötti pactum conventum egyáltalán nem szűnt meg, s még mindig olyan szilárdul fennáll, mint a forradalom előtt. [...] Amennyire nem lett volna joga Kossuthnak a függetlenséget kikiáltani, még akkor sem, ha az 1849. március 4-i pátens [az oktrojált olmützi alkotmány] nem a debreceni decisio [döntés] előtt jelenik meg,⁹⁹ ugyanúgy nem volt joga a bécsi kormánynak önkényesen felbontottnak és megszűntnek nyilvánítani a pactum conventumokat.”

A megoldás természetesen az, hogy „állítsák vissza bona fide a pactum conventumokat és a régi status quót, sicut ante [mint azelőtt]”.¹⁰⁰ De melyik „azelőtt”? Bizonyára nem véletlen, hogy a szöveg nem mondja meg, vajon az 1848-as törvények előtti vagy utáni helyzet-e ez a bizonyos „azelőtt”. Mivel ez volt Széchenyi utolsó politikai írása, így föltehetjük a kérdést: végül megérkezett-e a 48-as alaphoz? Elfogadta-e a birodalommal és a császárral való megegyezés/kiegyezés egyetlen érvényes és szilárd politikai bázisának az áprilisi törvényeket?

Kosáry Domokos bravúros elemzését követve ma az az általános történészi szakvélemény, hogy: igen. Arról az állítólagos „politikai végrendeletről” van szó, amelyet a bécsi *Der Fortschritt* című napilap 1861. március 22-i száma közölt,

⁹⁷ Idézi Kosáry (1976): i. m. 228.

⁹⁸ Szintén kéziratban maradt és az 1860. március 3-i házkutatás alkalmával ugyanúgy elkobozták, mint *Az ausztriai sajtó* szövegét, lásd Fenyő (1988): i. m. 31–97. A szöveg egyik jegyzetében Eötvösre hivatkozik a szerző, aki állítólag tréfásan megjegyezte: az „okos enged” udvariassági formula is belejárt szott a németiség magyarországi asszimilációjába – mert aki igazán okos, az nem enged, hanem ellenáll a beolvasztási nyomásnak, lásd Fenyő (1988): i. m. 83–84.

⁹⁹ A gróf majdhogynem fölmenti egykori ellenfelét a trónfosztás törvényteleniségének vádjá alól: „az alkotmányt nem Kossuth és az úgynevezett rebellisek tették semmissé, hanem a despotizmus vaskezü politikája, voltaképpen Felix Schwarzenberg herceg és famulusa, Alexander Bach [...], ha az egyik fél felbont egy paktumot, mint ahogy azt Schwarzenberg herceg tette plenipotként [teljhatalmúan], akkor a másik fél bizonyos mértékig megszabadul a kötelezettségektől, és elkezdhet gondolkodni rajta, majd eldöntheti, hogy számára mi a leghasznosabb a megváltozott körülmények között”, lásd Fenyő (1988): i. m. 58–59; vö. Kosáry (1976): i. m. 147–148.

¹⁰⁰ Fenyő (1988): i. m. 54, 59, 62.

Babarczy Imre báróra hivatkozva. A császári alezredes pár nappal a végzetes hűsvét előtt látogatta meg a döblingi szanatórium lakóját, aki állítólag a következő üzenetet bízta rá: „Mondja meg [Deáknak – Cs. L.], hogy ha hallgatni akar egy bolondra – a bolondok próféták –, akkor azt a hatalmat, amelyet a közvélemény fölött bír, ne hagyja kihasználatlanul, míg végül a vihar oly hangos lesz, hogy a hangja [ti. Deáké – Cs. L.] már nem lesz hallható, mint ahogy az enyémet nem akarták 1848-ban meghallani.” Vértürdő jöhet, ha nem vágnak időben az emigránsok gerjesztette forradalom elébe, így mielőbb egyezzenek meg Béccsel. „Magyarországnak háromszáz éve létrejött kapcsolatát a Habsburg-házzal nem tartom szerencsésnek, de szerencsétlen házasságból is születhetnek életerős gyermekek.” Tanácsa ez: „őszinte megbékélés 1848 alapján – exceptis excipiendis [kivéve a kiveendőket – Cs. L.], a császár megalázása nélkül.”¹⁰¹

Az újságközlemény hitelességét többen kétségbe vonták, köztük nem kisebb tekintély, mint Falk Miksa. A részletek valóban sokszor ellentmondásosak és vitathatók – Kosáry azonban eredeti kérdésfeltevésével merőben új értelmezést, és így újra hitelt adott ennek a jelenetnek. Abból indult ki, hogy Széchenyi följegyezte naplójában: Babarczy „állítólag agent provocateur. Annál jobb – hacsak nem hazugságokat terjeszt.”¹⁰² Vagyis a történész azt állítja, a gróf valójában nem Deáknak üzent, akit természetesen tucatnyi más módon is elérhetett volna – hanem éppenséggel Babarczy megbízóinak: a bécsi kormánzatnak! Őket akarta megijeszteni a várható felfordulás zord képeivel, rádöbbeneni a helyzet súlyosságára – a belerejtett, csipkelődő bírálattal pedig ügyesen hitelesíteni saját lojális aggódását annak érdekében, hogy odafönn végre fölismerjék: meg kell egyezni a magyarokkal, mégpedig nem a konzervatívok korábbi javaslatai, hanem éppen a Deák Ferenc által is javasolt 1848 alapján!¹⁰³

Elfogadva tehát Babarczy alezredes tanúságát, immár pontosan megjelölhetjük a gróf 1860 tavaszán elfoglalt politikai pozícióját: azonosult a deáki jelszóval, és ő sem „engedett a 48-ból”.

Nincs módunk tovább kísérni a „legnagyobb magyar” sorsának alakulását, amely nem sokkal később szomorú tragédiába fordult.¹⁰⁴ Témánkhöz visszatérve, végül megállapíthatjuk, hogy 1859 őszére Eötvös József is ugyanarra a politikai

¹⁰¹ A *Pesti Hírnök* tudósítása alapján idézi Kosáry (1976): i. m. 259–260.

¹⁰² Fenyő (1988): i. m. 207.

¹⁰³ Kosáry (1976): i. m. 255–265.

¹⁰⁴ Az öngyilkosság összetett motívumainak, bonyolult részleteinek legutóbbi összefoglalása: Csorba (2016): i. m. 36–44.

konklúzióra jutott, mint a döblingi szanatórium lakója. Minden bizonnyal még júliusban a birodalmi hadsereg katasztrofális solferinói veresége, majd ezt követően a Bach-rendszer bukása döbbsengette rá arra, hogy új realitás alakult ki, amely immár túlhaladottá tette egy magyar hazafi részéről az összbirodalmi patriotizmus koncepcióját. Hét esztendővel később így emlékezett vissza erre a pillanatra: „Az olasz haddal megváltozott egész helyzetünk. Az eszmék, melyeket Garanciában¹⁰⁵ felállítottam, s melyeket egy évvel előbb mindenki elfogadott volna kivihetetlenné váltak.”¹⁰⁶ 1859 őszén, a Kazinczy-ünnepségek egyik vezérszónokaként már a nemzetiségi eszme értékkeremtő és honmentő hatását méltatta,¹⁰⁷ majd néhány hónap múlva, 1860 tavaszán új röpiratot fogalmazott – *Die Sonderstellung Ungarns vom Standpunkte der Einheit Deutschlands* (Magyarország különállása Németország egységének szempontjából) –, amely szerint Ausztriának is be kell lépnie német tartományaival az egységes Németországba. Egész területével ugyanis nem léphetne be, mivel ez úgymond világháborút idézne elő. Ekként viszont a német egységen kívül maradó országok Ausztriához csak az uralkodó személye révén kapcsolódnának, vagyis előállna a tiszta perszonálunió állapota.

„Ha volt valaha oly történelmi jog [mondja immár Eötvös – Cs. L.], mely földre nem magyarázható törvényekre alapítva több mint háromszáz évnyi időszak alatt minden, a trón s a nép közt fennálló viszonyok alapjául tekintetett, úgy ez az, melynek folytán Magyarország Ausztriától különállását igényli.”¹⁰⁸ Ezt a közjogi különállást pedig egyszer már rögzítették, méghozzá királyi szentesítéssel: az 1848-as törvényekben! Eötvös hazai helyzetében a *Sonderstellung* hozta meg a döntő változást, mert bizonyította, hogy immár nincs elvi ellentét

¹⁰⁵ Utalás 1859. tavaszi röpiratára (Eötvös József: Ausztria hatalmának és egységének biztosítékai. In Eötvös József: *Reform és hazafiság. Publicisztikai írások*. III. kötet. Szerk. Fenyő István. Budapest, Magyar Helikon, 1978a).

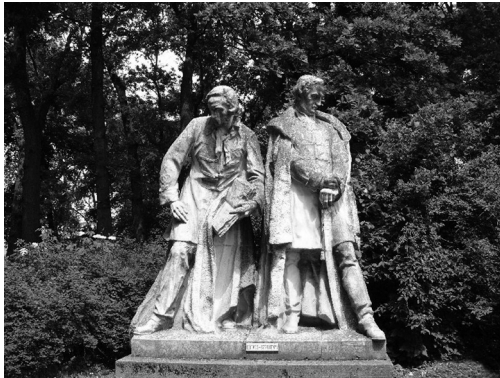
¹⁰⁶ E megjegyzést 1866. július 18-án jegyezte fel naplójába, lásd Eötvös József: *Naplójegyzetek – Gondolatok 1864–1868*. Bev., jegyz. Lukinich Imre. Budapest, MTA, 1941. 180.

¹⁰⁷ „Férfiass honszeretet, de egyszersmind az emberiség közös ügyéért való lelkesedés, hív ragaszkodás saját nemzetiségéhez, de vele együtt eleven érzete annak, hogy az egyes nemzet, csak midőn az emberiség közös feladatain dolgozik, midőn annak küzdelmeiben s haladásában részt vesz, foglalhat el magához méltó helyet, ez az, minek e hon fennmaradását köszönheti s e hon jövője attól függ, hogy azon irányhoz, melyet követve elődeink e nemzetet annyi vészek között fentarták, hívek maradjunk!” Lásd Eötvös József: Magasztaló beszéd Kazinczy Ferencz felett. In *Akademiai emlékkönyv a Kazinczy Ferencz születése évszázados ünnepéről oct. XXVII. MDCCCLIX*. Pest, MTA, 1859. 21.

¹⁰⁸ Eötvös József: Magyarország különállása Németország egységének szempontjából. In Eötvös József: *Reform és hazafiság. Publicisztikai írások*. III. kötet. Szerk. Fenyő István. Budapest, Magyar Helikon, 1978c.

közte és Deák között – még ha persze személyi és taktikai kérdésekben még később is sokszor vitáztak, csatáztak egymással.

Összegezve: az 1848-as Batthyány-kormány két kiemelkedő tagja – az 1850-es években a Habsburg Birodalom és azon belül Magyarország sorsán töprengve – egy időre engedett a centralizáló abszolutizmus mint közvetlen realitás politikai nyomásának. Nem azzal természetesen, mintha elfogadták volna – erről szó sem lehetett –, hanem azzal, hogy úgy vélték, az 1848 előtti múltba kell visszalépni ahhoz, hogy a konfliktusokat fölszámoló megegyezéshez kellően szilárd alapot találhassanak. Ám ahogy az évtized második felében elmélyült az önkényuralom válsága, politikai pozícióikat tekintve fokozatosan egyre közelebb kerültek egymáshoz, és végül mindketten arra az alapra találtak vissza, amelynek a népek tavaszán egyszer már szóval, tettel a képviselői voltak. Talán ez is közrejátszott abban, hogy kettőjüket az utókor kulturális emlékezete mindinkább közelíteni kezdte egymáshoz. És mintha ennek vonzását követte volna Horvay János, amikor a 20. század elején – monumentális Kossuth-szobrának mellékalakjai között – szorosan egymás mellett formálta meg Eötvös és Széchenyi alakját. A művet azután az 1950-es években száműzte a fővárosból a pártállami emlékezetpolitika voluntarizmusa (másolatát 2015-ben állították vissza helyére). Az eredeti alkotást szétbontották, majd Dombóvárra került, és a Batthyány-kormány jeles tagjai manapság a Szigeterdő parksétányának keresztútjain álldogálva töprengenek az idők mulandóságán. Itt bukkanhat rá a látogató – írásunk látványos plasztikai illusztrációjaként – hőseink közös szoboralakzatára is.

Eötvös és Széchenyi közös szobra Dombóváron

Forrás: Horvay János alkotása. A szerző felvétele

Felhasznált irodalom

- Andics Erzsébet (szerk.): *A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848-49-ben. III. Iratok. 1849 március – 1850 április.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1965.
- Balogh Pál: Gr. Széchenyi István. *Pesti Hírlap*, 1848. szeptember 22. 892.
- Bártfai Szabó László (szerk.): *Adatok gróf Széchenyi István és kora történetéhez 1808–1860.* II. kötet. Budapest, a szerző kiadása, 1943.
- Berzeviczy Albert: *Az absolutismus kora Magyarországon 1849–1865.* I. kötet. Budapest, Franklin-Társulat, 1922.
- Berzeviczy Albert: *Az absolutismus kora Magyarországon 1849–1865.* II. kötet. Budapest, Franklin-Társulat, 1925.
- Csorba László: *Széchenyi István.* Budapest, M-Érték Kiadó, 2009.
- Csorba László: *Széchenyi Döblingben.* Budapest, Kossuth Kiadó, 2016.
- Csorba László (szerk.): *Haza, nemzet, felekezet. Tanulmányok a polgári átalakulás politikai, társadalmi és felekezeti viszonyainak köréből.* Budapest, Line Design, 2020.
- Deák Ágnes: „Nemzeti egyenjogúsítás” 1849–1860. Budapest, Osiris Kiadó, 2000.
- Eötvös József: Magasztaló beszéd Kazinczy Ferencz felett. In *Akademiai emlékkönyv a Kazinczy Ferencz születése évszázados ünnepéről oct. XXVII. MDCCCLIX.* Pest, MTA, 1859. 21.
- Eötvös József: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra.* I–II. kötet. Pest, Ráth Mór, 1870.
- Eötvös József: *Naplójegyzetek – Gondolatok 1864–1868.* Bev., jegyz. Lukinich Imre. Budapest, MTA, 1941.
- Eötvös József: *Levelek.* S. a. r. Oltványi Ambrus. Budapest, Magyar Helikon, 1976.
- Eötvös József: Ausztria hatalmának és egységének biztosítékai. In Eötvös József: *Reform és hazafiság. Publicisztikai írások.* III. kötet. Szerk. Fenyő István. Budapest, Magyar Helikon, 1978a. 5–208.
- Eötvös József: Ausztria népeinek egyenjogúságáról. In Eötvös József: *Reform és hazafiság. Publicisztikai írások.* II. kötet. Szerk. Fenyő István. Budapest, Magyar Helikon, 1978b. 467–580.
- Eötvös József: Magyarország különállása Németország egységének szempontjából. In Eötvös József: *Reform és hazafiság. Publicisztikai írások.* III. kötet. Szerk. Fenyő István. Budapest, Magyar Helikon, 1978c.
- Falk Miksa: *Gróf Széchenyi István utolsó évei és halála (Emlékezések).* Budapest, Európa Kiadó, 1984.

- Fenyő Ervin (szerk.): *„Diszharmónia és vakság.” Széchenyi István utolsó napjainak dokumentumai.* Budapest, Helikon, 1988.
- Ferenczi Zoltán: *Báró Eötvös József 1813–1871.* Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1903.
- Friedreich István: *Gróf Széchenyi István élete.* II. kötet, 1840–1860. Budapest, Szent-István-Társulat, 1915.
- Gángó Gábor: Eötvös József első politikai-filozófiai szintézisterve. *Századok*, 128. (1994a), 1. 160–168.
- Gángó Gábor: Eötvös József írásai az *Augsburgi Allgemeine Zeitungban.* *Századok*, 128. (1994b), 3–4. 737–766.
- Gángó Gábor: *Eötvös József az emigrációban.* Budapest, Csokonai Kiadó, 1999.
- Gángó Gábor: *Eötvös József uralkodó eszméi. Kontextus és kritika.* Budapest, Argumentum Kiadó, 2006.
- Gergely András (szerk.): *Magyarország története a 19. században.* Budapest, Osiris Kiadó, 2003.
- [Hollán Ernő]: *Zur ungarischen Frage: eine Denkschrift von einem ungarischen Patrioten.* Leipzig, Verlag von E. J. Steinacker, 1859.
- Kemény Zsigmond: *Változatok a történelemre.* Utószó, jegyz. Tóth Gyula. Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1982.
- Kempelen Győző: *A Kazinczy-ünnep Magyarországon 1859-ben.* Szeged, Burger Zsigmond, 1860.
- Kónyi Manó (kiad.): *Deák Ferenc beszédei.* II. kötet. Budapest, Franklin-Társulat, 1903.
- Kosáry Domokos: *Széchenyi Döblingben.* Budapest, Magvető Kiadó, 1976.
- Kovács Endre (szerk.): *Magyarország története 1848–1890.* I. kötet. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979.
- Környey István: Széchenyi István lelki alkata és elmebetegsége. *Orvostörténeti Közlemények*, 102–104. (1983), 2–4. 9–43.
- Lackó Mihály: *Széchenyi elájul. Pszichotörténeti tanulmányok.* Budapest, L'Harmattan, 2001.
- Lanier, Amélie: *Széchenyi István és Széchenyi Béla cikkei a Timesban 1859–1862.* Budapest, Kossuth Klub, 2011.
- Manhercz Orsolya: Ferenc József főherceg/császár/király Magyarországon, 1843–1867. *Aetas*, 32. (2017), 4. 98–110.
- Márkus Dezső (szerk.): *Magyar Törvénytár. 1740–1835. évi törvényczikkek.* Budapest, Franklin-Társulat, 1901.
- Mocsáry Lajos: *Nemzetiség.* Pest, Ráth Mór, 1858.
- Oplatka András: *Széchenyi István.* Budapest, Osiris Kiadó, 2010.

- Östör József: Tévedések, ferdtések. Széchenyi István tudóstársasági alapítása. – Magyar nyelvtudása. – Állítólagos gőgje. – Újabb a Karolina-ügyben. *Soproni Szemle*, 3. (1939), 5–6. 274–288.
- Pach Zsigmond Pál (szerk.): *A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada, 1825–1975*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1975.
- Pajkossy Gábor (szerk.): *Magyarország története a 19. században*. Budapest, Osiris Kiadó, 2003.
- Pálffy János: *Magyarországi és erdélyi urak – Pálffy János emlékezései*. S. a. r. Szabó T. Attila. Kolozsvár, Erdélyi Szépműves Céh, 1939.
- Pálmány Béla (szerk.): *Az 1848–1849 évi első népképviselői országgyűlés történeti almanachja*. Budapest, Magyar Országgyűlés, 2002.
- Rihmer Zoltán – Gonda Xénia – Rihmer Annamária: Mi áll a kreativitás és a zsenialitás hátterében? *Természettudományi Közöny*, 148. (2017), 5. 194–198.
- Sárosi Gyula: *Ponyvára került arany trombita. Az örök igazság parancsolatjára mondva-csinálta Sárosi Gyula*. Közzéteszi Bisztray Gyula. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1951.
- Sashegyi Oszkár: Magyarország beolvasztása az ausztriai császárságba: iratok az olmtützi alkotmány előtörténetéhez. *Levéltári Közlemények*, 39. (1968), 1. 63–71.
- Sötér István: *Eötvös József*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967.
- Szabad György: *Polgári átalakulás és nemzeti önrendelkezés. Válogatás Szabad György írásaiból*. Vál., előszó Csorba László – Hermann Róbert. Szerk. Bárány Zsófia. Budapest, Line Design, 2019.
- Széchenyi István: *Válogatott művei III. Önismeret*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1991.
- Trefort Ágoston: *Emlékbeszédek és tanulmányok*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1881.
- Újabb kori isméretek tára. Tudományok és politikai 's társas élet encyclopædiája*. III. kötet. Pest, Heckenast Gusztáv, 1851.
- Urbán Aladár: *Gróf Batthyány Lajos miniszterelnöksége, fogsága és halála*. Budapest, Argumentum, 2007.
- Wesselényi Miklós: Gróf Széchenyi Istvánról. *Pesti Hírlap*, 1848. szeptember 12. 855.
- Wurzbach, Constantin von (szerk.): *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*. 33. kötet. Wien, L. C. Zamarski, 1877.
- Zakar Péter: Széchenyi István gróf és Lonovics József barátsága. *Aetas*, 28. (2013), 2. 90–106.